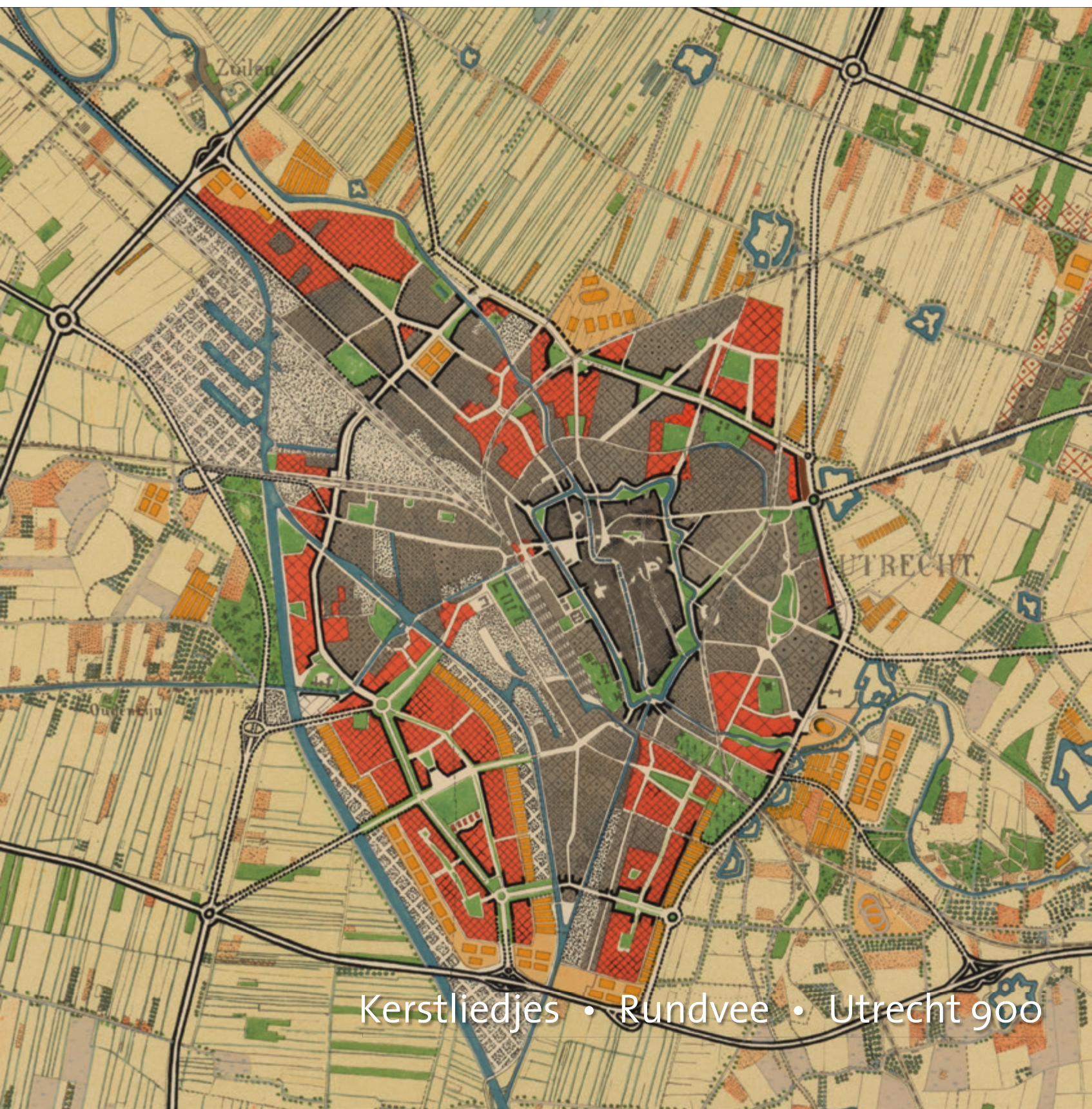

Oud@Utrecht

Kerstliedjes • Rundvee • Utrecht goo

Jaarboek Oud-Utrecht 2022

De presentatie van het Jaarboek vindt plaats op zondag 11 december 2022 om 15.00 uur in het auditorium van Het Utrechts Archief. Het Jaarboek telt deze keer vijf geschreven bijdragen over onder meer hertenschilderingen aan de Nieuwegracht en over het Utrechtse tolrecht. Een fotobijdrage blikt terug op de viering van Utrecht 900. *Aanmelden voor de presentatie via www.oud-utrecht.nl.*

15 februari: Van der Monde-lezing 2023

Eric Jorink, bijzonder hoogleraar Verlichting en religie aan de Universiteit Leiden, zal de 38e Van der Monde-lezing verzorgen over 'De Verlichting en het ontstaan van (wetenschappelijke) genootschappen'. Hij zal een koppeling maken tussen het 250-jarige Provinciaal Utrechts Genootschap en het 100-jarig bestaan van de vereniging Oud-Utrecht. *Meer informatie binnenkort via www.oud-utrecht.nl.*

Agenda

Historisch café: Muurformules

Scheikundige en natuurkundige Ingmar Swart leidt een onderzoeksgroep bij het Debye Instituut voor Nanomaterialen aan de Universiteit Utrecht. Naast zijn wetenschappelijke werk heeft hij, met Sander Kempkes, het initiatief genomen om de (historische) bijdragen van Utrechtse wetenschappers onder de aandacht te brengen bij een breder publiek door middel van een serie muurschilderingen.

Vrijdag 9 december, 17.00 uur, Bibliotheek Neude, toegang gratis. Vanaf 1 december aanmelden via www.oud-utrecht.nl.

Lezing: Rampjaar 1672

De stad Utrecht heeft zwaar geleden onder de Franse bezetting in 1672-1673, net als de regio. Maar er gebeurden ook interessante zaken rond de historische figuren Descartes, Spinoza en Jan van Gendt. Stads-historicus Renger de Bruin neemt ons op wervelende wijze mee door Rampjaar-verhalen over onze stad, 350 jaar geleden.

Woensdag 21 december, 19.30 uur, Bartholomeus Gasthuis, toegang € 5,-. Vanaf 8 december aanmelden via www.oud-utrecht.nl.

Historisch café: Utrechtse kastelen

Historicus en kastelenkenner Fred Vogelzang houdt een verhaal over historische werkelijkheid en beeldvorming. Utrecht laat zich er graag op voorstaan een kastelenprovincie te zijn, is dat terecht? Waarom staan die kastelen eigenlijk waar ze staan? En iedereen weet wel wat een kasteel is, of is dat ingewikkelder dan we denken?

Vrijdag 13 januari 2023, 17.00 uur, Bibliotheek Neude, toegang gratis. Vanaf 1 januari aanmelden via www.oud-utrecht.nl.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 95e jaargang nummer 6, december 2022 / ISSN 1380-7137.

Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar.

Redactie Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Lig, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet.

Redactieadres redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht.

Kopij maximale omvang 2.500 woorden (incl. noten en bronnen).

Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl.

Publicatierechten van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen.

Ontwerp Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede.

Verkooppunten losse nummers à € 4,95 (themanummers € 7,95) via www.oud-utrecht.nl / webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domein 9). Boekhandels: Broese (Oudegracht 112b), De Bilthovense Boekhandel (Julianalaan 1) en bij Ako, Bruna, Primera en Readshop in stad en provincie Utrecht.

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale en regionale erfgoed.

Voorzitter Dick de Jong.

Secretariaat secretariaat@oud-utrecht.nl / Postbus 91, 3500 AB Utrecht.

Lidmaatschap Contributie € 42,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-).

Ledenadministratie Aanmelden of opzeggen (vóór 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein. Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein.

Website www.oud-utrecht.nl / redactie.website@oud-utrecht.nl.

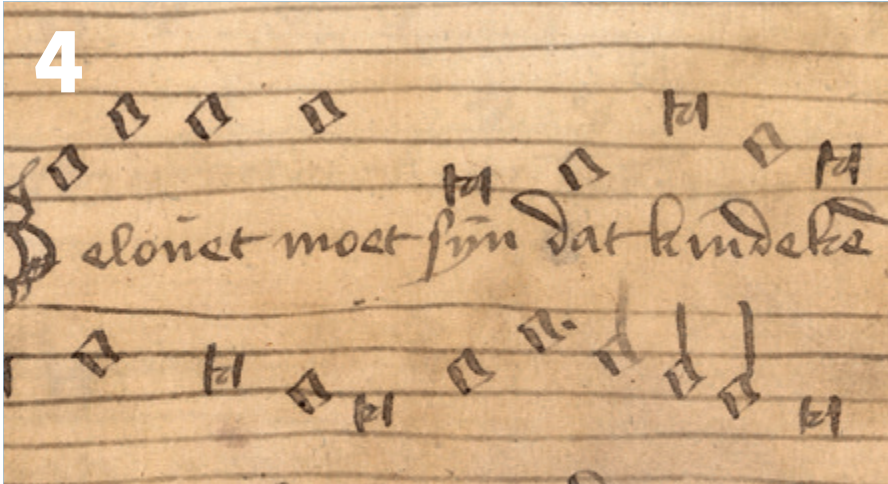

Omslag

Uitbreidingsplan door Gemeentewerken Utrecht uit 1940, met in oranje geplande woningbouw. Tijdens de bezetting kwam de bouw grotendeels stil te liggen. Na de oorlog zouden de uitbreidingsplannen in gewijzigde vorm worden uitgevoerd. [HET UTRECHTS ARCHIEF](http://het Utrechts Archief)

Inhoud

4

Dieuwke van der Poel
Kerstliedjes in Het Utrechts Archief

18

Korine Hazelzet
Adam Winter en de
Bilthovense OLV-kerk

10

Jan Huiting
Utrechts rundvee
(1400-1800)

24

Sandra Schruijer
Woningbouw en architecten
tijdens de Tweede Wereldoorlog

16

Laurens Schoemaker
Wandelen over de stadswal
met Saftleven

30

Ronald Rommes
Viering Utrecht 900 jaar stad

34 Signalementen

Kerstliedjes in Het Utrechts Archief

Een 16e-eeuws zangboek dat bewaard wordt in Het Utrechts Archief geeft een bijzonder inkijkje in de Utrechtse muziekgeschiedenis. Het is meer een liedbibliotheek dan een zangboek, want naast het gedrukte schoolboek *Cantuale Traiectensis* bevat de band nog een dunner liedboek en een apart handschriftje met negen kerstliederen. In de korte versies van Middelnederlandse kerstliederen zijn de details van het kerstverhaal weggelaten en is Kerstmis vooral een feest van samen zingen in blijdschap en dankbaarheid.

Dieuwke van der Poel is universitair hoofddocent Nederlandse literatuur voor 1500 aan de Universiteit Utrecht. Haar specialisme is het Nederlandse lied.

Utrecht was in de late Middeleeuwen een stad vol muziek. De carillons van vele kerktorens legden een deken van geluid

over de stad en in de kerken klonken orgels. Bij processies speelden muzikanten op hun blaasinstrumenten en violen. En de inwoners van de stad zongen vaak en graag, zoals zovelen in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Specifiek voor Utrecht hebben we daarvoor niet veel concrete aanwijzingen, maar het algemene beeld

is heel duidelijk: er werd veel gezongen, thuis, in de kroeg, bij meifeesten, tijdens het werk en op reis. En dan was er natuurlijk de liturgie: de dagelijkse vieringen in de kerken en kloosters, waarvan de gezangen een belangrijk onderdeel vormden. Het zangboek in Het Utrechts Archief biedt de mogelijkheid deze muziekcultuur beter te leren kennen.

Eigenlijk gaat het om drie liedboeken die in één boekband zijn overgeleverd. Allereerst het *Cantuale Traiectensis diocesis scholasticis pueris*, een zangboek voor het bisdom Utrecht dat was bedoeld voor de scholing van jongens. Het werd in 1541 gedrukt in Antwerpen door Henrick Peetersen van Middelburch. Na 212 bladen (424 pagina's) begint een tweede en veel dunner gedrukt liedboek (van 15 bladen, dus 30 pagina's), zonder titelpagina of titel. Het drukkersmerk vermeldt dat dit tweede liedboek gedrukt is door Joannes Jacobi en verkocht werd in Amsterdam door Pieter Hendrickzoon.

- < De Utrechtse band met de drie liederenverzamelingen.

HET UTRECHTS ARCHIEF, BIBLIOTHEEK XIII G 43

- ✓ Zingende jongens. Reliëf door Lucca della Robbia uit de Cantoria, Santa Maria del Fiore, Florence, circa 1438.

JASTROW, WIKIMEDIA COMMONS

- > Titelpagina (fol. 5r) van het *Cantuale Traiectensis* (met patroonheilige Sint Maarten). HET UTRECHTS ARCHIEF, BIBLIOTHEEK XIII G 43

Kleine liedbibliotheek

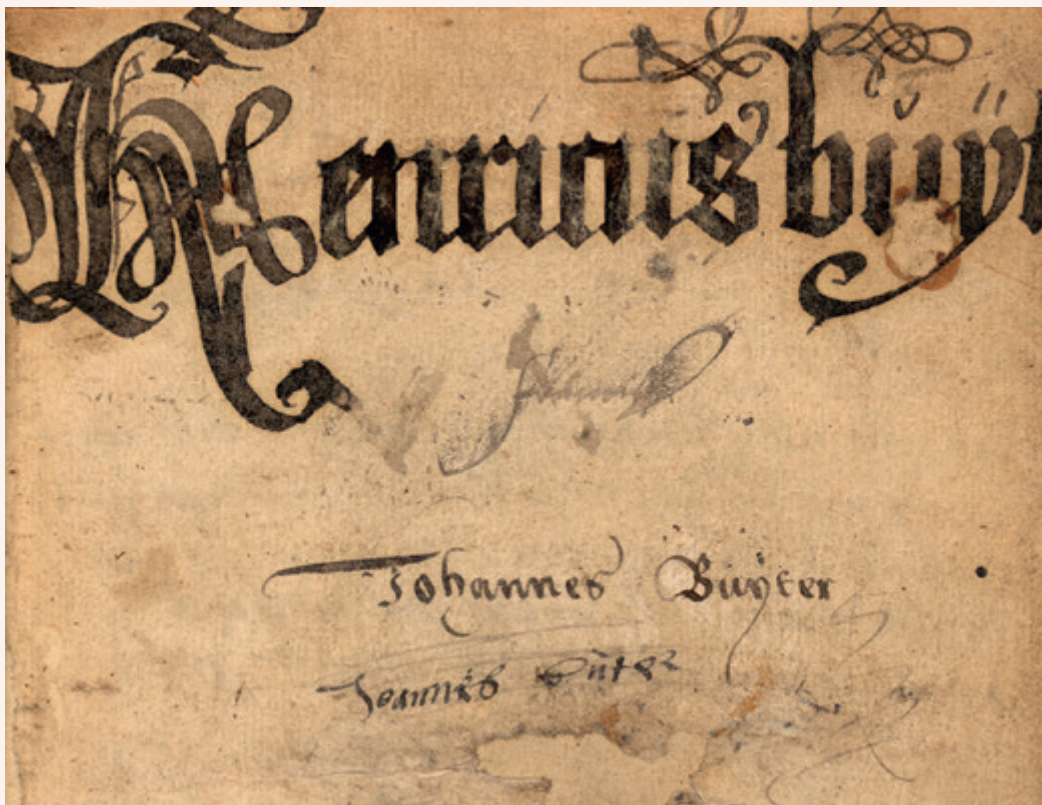
Tussen deze twee gedrukte zangboeken is in de band nóg een verzameling liederen aanwezig. Dat is geen druk, maar een apart liederenhandschriftje.¹ Op enig moment heeft iemand dus drie liedbronnen bijeengebracht: het geheel is een kleine liedbibliotheek in één band. Horen de drie bundels al vanaf de 16e eeuw bij elkaar of zijn ze later bij elkaar ingebonden? Die vraag valt helaas niet met zekerheid te beantwoorden: de band is van recenter datum en werd waarschijnlijk aangebracht bij de meest recente restauratie omstreeks 1968.² Er zijn in elk geval sterke aanwijzingen dat het eerste boek, het *Cantuale Traiectensis* en de geschreven liedverzameling al in de 16e eeuw bij elkaar hoorden. Daarvoor pleit dat dezelfde hand die

de liederen noteerde, nog twee Latijnse liederen schreef op de schutbladen aan het begin van het *Cantuale*. Bovendien heeft diezelfde hand ook gewerkt in het *Cantuale* zelf: op vier plaatsen heeft deze persoon een klein stukje notenbalk met tekst toegevoegd.³

Overigens werd het *Cantuale* gedrukt met lege notenbalken, omdat het drukken van muzieknotatie technisch tamelijk ingewikkeld was. Het was de bedoeling dat deze later met de hand zouden worden ingevuld. Die noten zijn inderdaad handmatig aangebracht in grote delen van het boek en de kleur van de inkt lijkt overeen te komen met de inkt van het liederhandschrift. Er is dus minstens een verbinding tussen de eerste twee liederverzamelingen in deze band. Dat betekent dan weer dat het liederhandschrift mogelijk afkomstig is van een zangmeester of leerling van een school in het bisdom Utrecht.

Eerdere onderzoekers hebben een specifiek verband gelegd met de school van de Utrechtse Domkerk, maar zeker is dit niet: er kan ook gedacht worden aan een van de andere Utrechtse kapittelscholen, dus scholen die verbonden waren aan een kapittelkerk. Daar leerden de scholieren Latijn, logica en muziek en de zangmeesters en leerlingen zongen tijdens de mis. De stad Utrecht kende vijf van zulke kapittelscholen: naast de Domschool die van Sint-Salvator, Sint-Jan, Sint-Pieter en Sinte-Marie. Voorin het *Cantuale* hebben twee bezitters hun naam genoteerd: Henricus Buyter, en daaronder in een kleiner en meer lopend schrift Johannes Buyter (en nog eens Joannes Buter). Een concrete aanwijzing dat zij aan een van de genoemde kapittelscholen verbonden waren, is er helaas niet. Ook kan het schrift niet direct verbonden worden met de schrijfhand van het liederenhandschriftje; Henricus en Johannes Buyter lijken dus eerder de bezitters dan de schrijvers.

Hand als hulpmiddel

Dat het gedrukte *Cantuale* gebruikt werd voor muziekonderwijs blijkt meteen uit de afbeelding aan het begin van het boek, op de achterzijde van de titelpagina. Dit is een Guidonische hand, zo genoemd naar de Italiaanse monnik Guido van Arezzo (991-1050). Om de werking van dit educatieve hulpmiddel uit te leggen, is wat muziektheorie nodig. De tegenwoordig gebruikelijke toonladder heeft als basis een octaaf van acht noten. In het toenmalige toonsysteem was dat echter een hexachord van zes noten. Om het leren van noten en de bijbehorende toonhoogten te vergemakkelijken, componeerde Guido van Arezzo een melodie op een Johannes-hymne en noemde vervolgens de zes noten *ut, re, mi, fa, sol, la* naar de beginletters van de tekstregels van deze hymne (*Ut queant laxis / resonare fibris* etc.). Elke regel van de hymne begon een toon hoger dan de voorgaande (op één uitzondering van een halve toon na).

Zo gaf de melodie houvast aan wie de juiste toonhoogte en de noten moest leren vinden. In dit toonsysteem grepen de verschillende opeenvolgende hexachorden in elkaar: de *fa, sol, la* van het eerste hexachord waren bijvoorbeeld dezelfde tonen als de *ut, re, mi* van het daaropvolgende. De Guidonische hand is een hulpmiddel om dit systeem van gekoppelde hexachorden onder de knie te krijgen: de noten worden verbonden met delen van de linkerhand, te beginnen met de top van de duim en vervolgens naar beneden langs het kootje en dan via de handgewrichten naar de pink, richting de top van de pink en zo verder in een spiraalvormige beweging.

Zo staat er onderaan de middelvinger bijvoorbeeld *dsolre*: *d* is de toon, *sol* de noot in het eerste hexachord en *re* de noot in het tweede hexachord. De Guidonische hand is dus een hulpmiddel bij het aanleren van de toonhoogtes en de samenhang tussen de hexachorden. Ook werd de hand

bij het zingen gebruikt: de koorleider kon de melodie overbrengen en tijdens het zingen aanwijzingen geven door naar de juiste plekken van zijn linkerhand te wijzen. Het lijkt erg ingewikkeld, maar is eigenlijk briljant van eenvoud. Dat is het beste te zien als het systeem gebruikt wordt. Er bestaat een mooie video van een experiment in de Engelse stad Darlington, waar een koor in 2014 zong met behulp van de Guidonische hand.⁴

Negen kerstliederen

We kijken nader naar de negen Middelnederlandse kerstliederen die in de handgeschreven liedverzameling genoteerd zijn (naast Latijnse gezangen). Op het eerste gezicht lijkt het voorkomen van deze liederen in de volkstaal tussen het Latijnse repertoire verrassend. Het *Cantuale* diende immers om de jongens op te leiden tot zangers van de Latijnse liturgie; kenden zij dan wel Middelnederlandse liedjes? Maar in de praktijk was de scheiding tussen beide talen niet zo strikt. Vooral bij de hoogtepunten van het kerkelijk jaar, zoals Kerstmis en Pasen, kregen ook volkstalige liederen een plaats in de vieringen. Bovendien waren kerstliederen in de 15e en 16e eeuw een geliefd genre. Er zijn honderden Middelnederlandse liederen met een religieuze thematiek uit de periode 1470-1588 overgeleverd en daarvan zijn 35% kerstliederen.⁵ Zingen was blijkbaar een geliefde kerstactiviteit, net als tegenwoordig. Het liederenhandschriftje in het *Cantuale* bevat de volgende Middelnederlandse liederen:

- 1 *Een kindeken ys ons geboren*
- 2 *Wie wil mede to Bethleem*
- 3 *In dulci jubilo*
- 4 *Mit desen newe jare*
- 5 *Ons ys geboren opter tyt*
- 6 *Vervrout u allen harten reyn*
- 7 *Laet ons mit harten reyne*
- 8 *Gelovet sis tu Jesu Christ*
- 9 *In dit newe jare*

‘In dulci jubilo’ is als enige een mengtaallied, waarin Latijn en Middelnederlands elkaar afwisselen, bijvoor-

- < De bezittersnotitie van Henricus en Johannes Buyter (fol. 2r).
HET UTRECHTS ARCHIEF, BIBLIOTHEEK XIII G 43
- > De Guidonische hand in het *Cantuale Traiectensis* (fol. 5v).
HET UTRECHTS ARCHIEF, BIBLIOTHEEK XIII G 43
- ↘ Experiment met de Guidonische hand in Darlington, 2014.
WWW.YOUTUBE.COM/WATCH?V=MMR716ZQL8

beeld: 'In dulci jubilo / singet ende weset vro' [Zing en wees vrolijk in zoete jubel]. De liedverzameling lijkt voor persoonlijk gebruik te zijn aangelegd. Een aanwijzing daarvoor is de wat ongebruikelijke wijze van noteren. De tekst van lied 1 en 2, die beide bestaan uit meerdere strofen, is helemaal uitgeschreven onder notenbalken. Voor strofische liederen is dat opmerkelijk: omdat elke strofe op dezelfde melodie gezongen wordt, is het niet nodig de melodie steeds opnieuw uit te schrijven. De opmaak waarbij zowel de muzieknotatie als de tekst doorlopen, is geschikter voor Latijns repertoire dat over het algemeen niet strofisch is.

Datzelfde is te zien bij de volgende twee liederen. De notatiewijze van lied 3 is opmerkelijk: de eerste strofe is geschreven onder notenbalken met noten, maar de tekst van strofe 2-4 is heel klein geschreven tussen de blijkbaar al aanwezige lijnen van de notenbalken. Iets soortgelijks geldt voor de opmaak van lied 4. De volgende twee liederen zijn zeer kort en niet strofisch, dus daar speelde dit probleem niet (de teksten werden uitgeschreven onder de notenbalk). Bij lied 7 is een andere oplossing gevonden: ook hier waren de notenbalken blijkbaar al getrokken, maar nu staan er twee regels onder de balk. Zo was er plaats voor de tekst van de twee strofen. Alleen lied 8 en 9 hebben een opmaak die toegespitst is op strofische liederen: notenbalken voor de muzieknotatie met de tekst van de eerste strofe en daaronder ruimte voor de overige tekststrofen. Kortom, er is bij de liederen 1, 2, 3 en 7 niet vooraf nagedacht over de opmaak. Maar als iemand de liederen voor eigen gebruik noteerde, was een keurige en logische opmaak ook niet zo belangrijk.

Korte versies

Wat voor liederen zijn in deze verzameling opgenomen? Deels is het een repertoire dat heel geliefd en bekend was: vier van de negen liederen zijn ook in andere bronnen in ruime mate overgeleverd: 'Een kindeken ys ons geboren', 'In dulci jubilo', 'Mit desen newe jare' en 'Laet ons mit harten reyne'. Het zeer korte lied 'Vervrou u allen harten reyn' (drie regels) daarentegen is alleen bekend uit deze bron. Meer in het algemeen zijn de liederen relatief kort en misschien zelfs onvolledig: de musicoloog Jan Valkestijn heeft opgemerkt dat lied 8 en 9 mogelijk een losse stem uit een meerstemmig lied zijn.⁶ Hoeveel korter de liederen zijn, blijkt bijvoorbeeld uit een vergelijking met een andere liedverzameling uit Utrecht (of omgeving), het zogenoemde liederenhandschrift Berlijn 190 (datering omstreeks 1480, Berlijn is de huidige bewaarplaats):

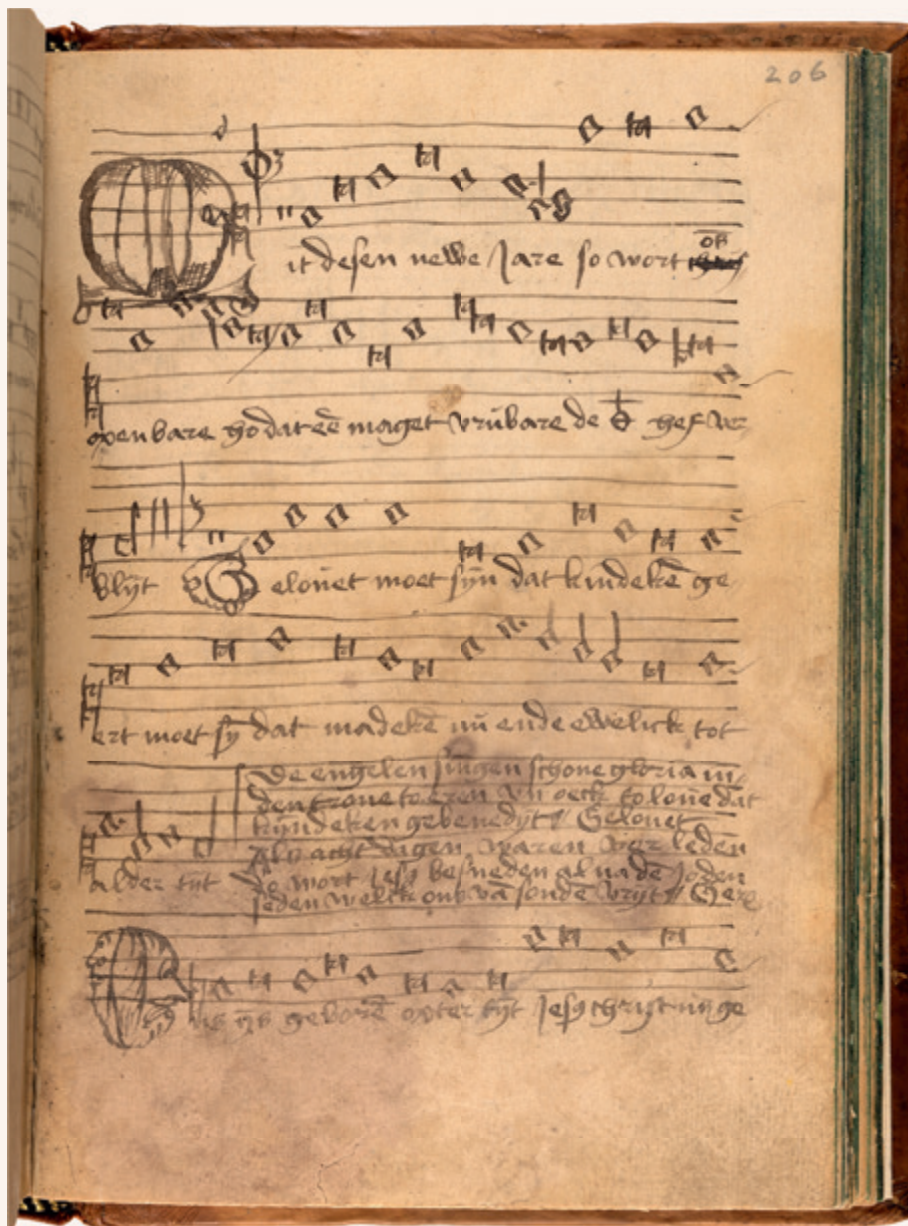
	Utrecht	Berlijn
<i>Een kindeken ys ons geboren</i>	4 strofen	9 strofen
<i>Mit desen newe jare</i>	3 strofen	10 strofen
<i>Ons ys geboren opter tyt</i>	1 strofe	9 strofen
<i>Laet ons mit harten reyne</i>	2 strofen	12 strofen

Deze korte versies zijn ook echt anders. De langere versies vertellen veelal het kerstverhaal met een aantal samenhangende episodens in chronologische volgorde. Zo biedt 'Een kindeken ys ons geboren' een levendige vertelling over de drie koningen: hoe zij het kind zochten, hoe Herodes aan hen vroeg om op hun terugreis bij hem langs te komen en de verblijfplaats van het kind te vertellen, hoe de ster hun de weg wees en zij Christus hun giften aanboden, en dat zij na de waarschuwing van de engel Jeruzalem juist meden op hun terugreis (kortom: het Bijbelverhaal volgens Mattheus 2). De korte versie uit dit handschrift voegt opvallend genoeg een strofe over de herders toe en vertelt vervolgens alleen de komst van de drie koningen en de vrees van Herodes voor een nieuwe koning, zonder veel samenhang. Iets soortgelijks zien we bij 'Laet ons mit harten reyne'. Van het verhaal van de Annunciatie en de zwangerschap van Maria blijft alleen een lofprijzing over (in Berlijn 190 is dit het refrein en een deel van een strofe):

*Laet ons mit harten reyne
lovent dat soete kindeken kleyne
het brenget ons uter weyne.
Hi wil ons allen gemeyne
verlossen uter pyne
mit sinen blode alleyne.*

[Laet ons met een zuiver hart het zoete kleine kindje loven, hij brengt ons uit het verdriet. Hij zal ons allen verlossen uit de ellende met enkel zijn bloed.]

In deze liederen is het verhalende dus afgezwakt. Het centrale thema is eerder de grote vreugde over de geboorte van het Kerstkind, die direct verbonden is met

< Albrecht Bouts, Aanbidding door de herders, circa 1500.

KONINKLIJK MUSEUM VOOR SCHONE KUNSTEN ANTWERPEN

↳ Lied 4 (fol. 206r): de tekst van de eerste strofe en het refrein staan onder de muzieknotatie; de tekst van strofe 2 en 3 is deels op de notenbalk genoteerd. [HET UTRECHTS ARCHIEF, BIBLIOTHEEK XIII G 43](#)

> Lied 8 (fol. 208v): strofe 1 is onder de bijbehorende noten genoteerd, voor de tekst van strofe 2 en 3 was daaronder al plaats vrijgehouden. [HET UTRECHTS ARCHIEF, BIBLIOTHEEK XIII G 43](#)

lofprijzing. Er wordt veel nadruk gelegd op de gevolgen voor elk van ons: Christus is voor ons geboren en zijn menswording brengt ons verlossing van onze zonden. Lied 8 (strofe 2-3) is hiervan een goed voorbeeld: het verbindt vreugde en lofprijzing met een overdenking van de paradox dat Christus voor ons een nederig mens geworden is.

*Des ewigen vaders ewigen kijnt
is dat men in de kribbe vint
in ons arme vleys ende blode
vercleet sich dat ewige gude
kirieleys.*

*Dat hef hi al om ons gedaen
opdat wij sinen lyefte mochten verstaen
des vervrouet sich alle christenheyt
onde dancken hem des in ewichheyt.
kirieleys.*

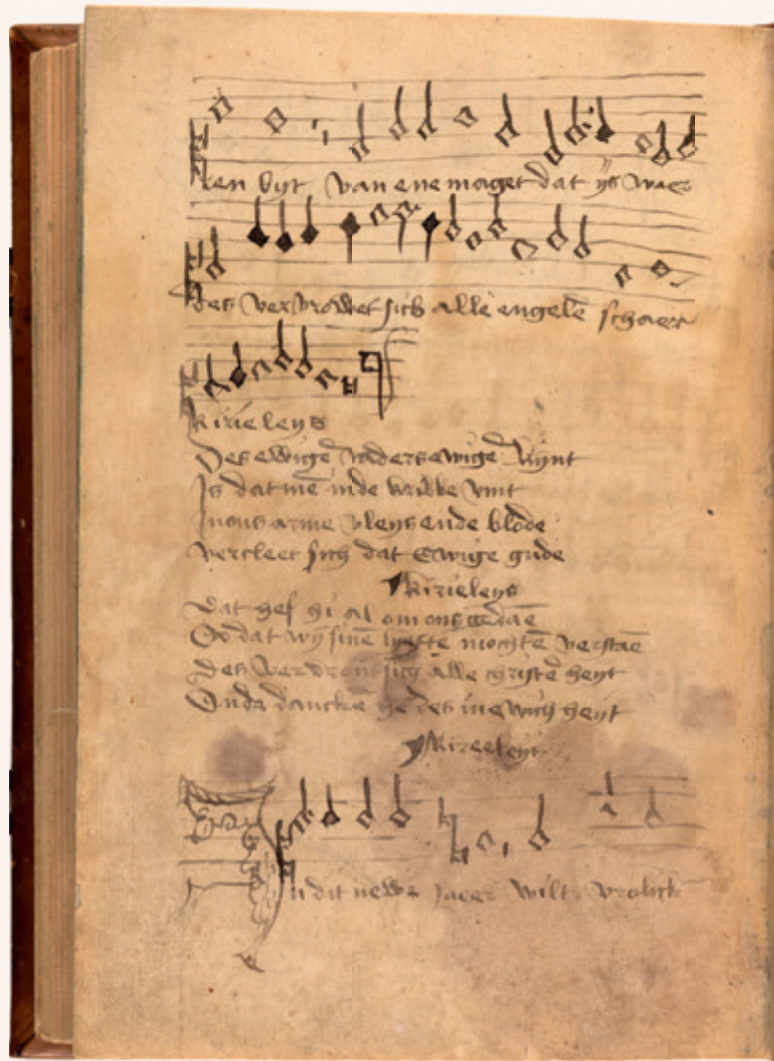
[Het eeuwige kind van de eeuwige vader vindt men in de kribbe; in ons armzalige vlees en bloed kleedt zich het eeuwige goede, kirieleys. Dat heeft Hij allemaal voor ons gedaan opdat we Zijn liefde zouden begrijpen; daarover verblijden alle christenen zich en danken Hem daarvoor tot in eeuwigheid, kirieleys.]

Door het gebruik van het inclusieve woord 'ons' worden zangers en toehoorders aangezet zich te identificeren: zingen staat gelijk aan loven, danken en zich verblijden. Het refreinwoord 'kirieleys' [Heer heb medelijden] kan worden gezien als een kort gebedje. Ook in andere liederen is de reactie van de mensheid en dus ook van de zangers en toehoorders als het ware voorgeprogrammeerd. Wie bijvoorbeeld het refrein van lied 4 zingt, betuigt eer en lof aan Maria en haar kind:

*Gelovet moet sijn dat kindeken
geert moet sijn dat madeken
nu ende ewelick to alder tijt*

[Geloofd moet worden het kindje, geëerd moet worden de maagd (?), nu en eeuwig voor altijd.]

Het kleine liederenhandchrift uit Het Utrechts Archief laat dus zien dat in blijdschap samen zingen bij Kerstmis hoorde, ook al in de 16e eeuw.

Literatuur

- *De Nederlandse liederenbank*, www.liederenbank.nl.
- L.P. Grijp (red.), *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden* (Amsterdam 2001).
- U. Hascher-Burger, 'De Dom, de kroeg en Suster Bertken. Muziek in middeleeuws Utrecht'. Lezing, raadpleegbaar via www.ulrikehascher-burger.com/nl/Publicationen/Aufsätze.
- C. de Morrée, *Voor de tijd van het jaar. Vervaardiging, organisatie en gebruikscontext van Middelnederlandse devote liedverzamelingen (ca. 1470-1588)* (Hilversum 2017).
- U. Michels, *Sesam atlas van de muziek* (Baarn 2005).
- Th. Mertens en D.E. van der Poel (red.), *Het liederenhandchrift Berlijn 190. Hs. Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz, germ. oct. 190* (Hilversum 2013).
- R.R. Post, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de middeleeuwen* (Utrecht etc. 1954).
- J. Valkestijn, 'Kerstliederen in een cantuale uit de 16de eeuw', *Gregoriusblad* 92 (1968), p. 243-247.
- J.W.N. Valkestijn, *De geschiedenis van de jongenzang tot aan de reformatie* (Brugge 1989).
- N. Veldhorst, *Zingend door het leven. Het Nederlandse liedboek in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2009).
- M.A. Vente, *Ommegang door Utrechts muzikaal verleden* (Utrecht 1965).

Noten

- 1 Het liederenhandchrift is een aparte eenheid: het bestaat uit drie regelmatige katernen van elk vier dubbelbladen (F. 189-212).
- 2 Valkestijn (1968) p. 247 vermeldt dat het Cantuale 'thans gerestaureerd wordt'.
- 3 De vier plaatsen zijn: fol. 43r, 84r, 84v en 90r.
- 4 *The Guidonian hand medieval notation printed on palms, for people to sing*, www.youtube.com/watch?v=MmR716ZTqL8.
- 5 De berekening is van De Morrée (2017) p. 193.
- 6 Valkestijn (1968) p. 245, 247.

Utrechts rundvee (1400-1800)

Welke problemen een grote veestapel met zich meebrengt, kunnen we dagelijks in de krant lezen. Maar hoe was de situatie eigenlijk in vroeger eeuwen in de (huidige) provincie Utrecht? Gegevens uit boedels en veilingen van boerenbedrijven laten zien dat er een evenwicht bestond tussen het aantal dieren en het grondoppervlakte, en tussen de bedrijfsvorm en de bodemsoort. Gemengde boerenbedrijven maakten later steeds meer plaats voor melkveehouderijen. Een eeuwenlang gebrek aan mest sloeg om in een overschot.

Jan H. Huiting promoveerde in 2020 in Groningen op het proefschrift *Domeinen in beweging: samenleving, bezit en exploitatie in het West-Utrechtse landschap*.

De geleerde Alcuinus van York vermeldde kort na 780 in een gedicht hoe een reiziger onderweg naar Utrecht de bisschop zou kunnen tegenkomen. Die kon je dan begroeten met de woorden 'Gegroet, runderrijke bisschop'. De bisschop als veeboer, het mag vreemd klinken maar zo gek was dat nog niet, gezien het enorme weidegebied ten westen van de bisschoppelijke burcht. 1250 jaar later lijkt er wat dat betreft weinig veranderd: van alle provincies heeft Utrecht momenteel de meeste koeien per

hectare. De veetelling uit 1910 leert ons dat Utrecht destijds al de ranglijst aanvoerde met 138 runderen per 100 hectare. Het totale aantal van 131.000 runderen was toen al ruimschoots een verdubbeling ten opzichte van een eeuw daarvoor, maar stukken lager dan het huidige aantal van 205.000 koeien in Utrecht. En die worden ook nog eens op veel minder ruimte gehouden.

De geschiedenis van de landbouw in Nederland is een aaneenschakeling van crises, gevolgd door geslaagde transitities. De focus op productieverhoging zoals die vanaf 1950 is ingezet door schaalvergroting, mechanisatie, innovatie en kennisdeling, heeft als keerzijde een intensieve veehouderij met megastallen en stikstofproblemen.

De verschillen met de eeuwen daarvoor hadden niet groter kunnen zijn. Door te kijken naar drie aspecten - mest, bedrijfsvormen en het vee zelf - krijgen we inzicht in de grootte van de veestapel in de periode voor 1800 en de verhouding die er was tussen bodem, bedrijf en vee. Daarvoor heb ik zo'n 660 veestapels verzameld uit velerlei bronnen. De gebruikte boedels en veilingkavels dateren uit de periode 1397-1810, met in totaal 14.268 dieren, waarvan bijna 8.000 runderen.

Mest

Eeuwenlang is er in Utrecht een schreeuwend tekort aan mest geweest, eigenlijk totdat de kunstmest zijn intrede deed. We weten niet exact hoeveel er in het verleden werd gemest, maar weinig was het in ieder geval: eenmaal per gewassen-cyclus was normaal. De bronnen zwijgen tot halverwege de 16e eeuw over bemesting; afwisseling van gewassen en een periode van braakliggen en lichte bemesting moest de vruchtbaarheid van de grond herstellen. Stalmest werd met afval vermengd ('toemaak', heette dat dan), maar terwijl akkerbouwers stro over hadden van hun graan, moesten de veehouders het met zand doen. Vaak werd er nog stadsvuil en haard-as toegevoegd aan de mix. Rond 1775 kwam er enige verbetering in de mestvoorziening door het toenemend gebruik van van gier en van de gewassen klaver en wikke. Klaver bindt stikstof,

verbetert de structuur van de bodem en is ook een lekkernij voor het vee. Wikke werd al veel langer gebruikt als groenbemester en veevoer; het stond al in de 14e eeuw vermeld in Vleuten. Na 1700 kwam het vooral vaak voor in het Krommerijngedebied. De vaste mest werd altijd al gebruikt voor bemesting, maar tot ongeveer 1850 ging de gier (vloeibare mest van urine) meestal verloren. Uit boedels blijkt dat gierbakken en gemetselde putten pas in het laatste kwart van de 18e eeuw bestonden, als eerste op aanzienlijke bedrijven. De scheiding van mest en urine zal toen pas geïntroduceerd zijn. Tot die tijd moet er een fikse ammoniakgeur gehangen hebben tijdens de stalperiode. Juist het vermengen van mest en urine, waardoor ammoniak vrijkomt, is heden ten dage een groot probleem.

Bedrijfsvormen

In vroeger eeuwen bestond er een direct verband tussen bodem en bedrijfsvorm, een verband dat in de 20e eeuw razendsnel is verdwenen. Op de zandgronden is nu meer vee dan in de weidegebieden. De bedrijfsvoering op de zandgronden in het oosten van de provincie leek vroeger sterk op het gemengde bedrijf dat in Vleuten en Zuilen bestond, twee plaatsen die tot het weidegebied worden gerekend maar eigenlijk tot het rivierengebied behoren. Door wat dieper in te zoomen op kleinere regio's komt een gevarieerder beeld naar voren.

Tabel 1 laat zien dat de verhouding tussen rund en paard regionaal verschilde en dat dit voornamelijk met hoge en lage ligging te maken had. In de veengebieden zijn de verschillen het meest uitgesproken: in plaatsen als Kockengen, Spengen, Zegveld en Maarssebroek vond men nauwelijks paarden. Zo is ook te zien dat de schape- teelt zich concentreerde op de Heuvelrug (Zeist, Soest, Maarn) en op de stroomruggen van de Oude Rijn (Vleuten, Veldhuizen, De Haar), Kromme Rijn (De Bilt, Doorn, Leersum) en Lek (Hagestein). De varkenshouderij was belangrijk langs de Lek, Kromme Rijn en Hollandse IJssel, vooral in Houten en 't Goy, Schalkwijk, Honswijk, Jaarsveld en Jutphaas. De verhouding tussen paard en rund is

veelzeggend. Een gemengd bedrijf gebruikte paarden voor eggen en ploegen en het trekken van wagens en karren. Een gemengd bedrijf had echter ook runderen nodig om in de mestbehoefte te voorzien, die natuurlijk ook werden gemolken. In de boedels zien we bij dit bedrijfstype altijd een combinatie van akkerbouw en veeteelt, zoals blijkt uit de gereedschappen: er waren wagens, ploegen, eggen, vlegels en dergelijke aanwezig, maar ook karnen, roomvaten, botervloten en kaasplanken. Dit gemengde bedrijfstype was in de middeleeuwen nog overal te vinden. Er was een sterk verband tussen de hoeveelheid bouwland en het aantal paarden, maar vanwege de bemesting ook tussen bouwland en aantal runderen. In de specialistische zuivelbedrijven vond men echter nauwelijks paarden meer en natuurlijk ook geen bouwgereedschappen. Daar was feitelijk alleen een verband tussen rundveestapel en oppervlakte grasland. In de loop van vijf eeuwen is het aantal

< Landschap met koeien en Domtoren, monogrammist I.V.P., circa 1820. CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT

▲ Pissende koe, ets door Paulus Potter, 1650-1700. RIJKS MUSEUM, AMSTERDAM

runderen per paard in de (huidige) provincie Utrecht fors gegroeid, van circa 2 tot bijna 6. Daaruit kunnen we concluderen dat de zuivel in belang toenam. De trend werd alleen onderbroken in de periode 1700-1749, toen de runderpest huishield. De opkomst van het specialistische zuivelbedrijf kwam voornamelijk door de inklinking van de veengronden (vanaf de late 14e eeuw) en in de tweede plaats door de snellere stijging van zuivelprijzen ten opzichte van de graanprijzen (vanaf de 16e eeuw). Bodemdaling en grotere vraag vanuit de markt versnelden dus de overgang naar zuivel, en de steeds lagere rente maakte het aantrekkelijk te investeren in meer rundvee en grotere stallen.

Tabel 1: Regionale verhoudingen binnen de veestapels, 1550-1810, van rood (weinig) naar groen (veel)

regio	runderen per paard	paarden per 100 runderen	schapen per 100 runderen	varkens per 100 runderen
Eemland	-	-	-	-
Heuvelrug	2,8	35,4	230,4	11,1
Hollandse IJssel - kommen	4,8	20,8	-	8,9
Hollandse IJssel - stroomrug	3,3	30,5	5,4	27,1
Kromme Rijn - kommen	1,5	65,4	44,9	43,9
Kromme Rijn - stroomrug	2,0	50,4	106,3	26,1
Lek - kommen	3,0	33,9	56,7	32,4
Lek - Stroomrug	1,6	64,3	120,2	2,4
Oude Rijn - kommen	7,0	14,4	26,5	9,6
Oude Rijn - stroomrug	2,3	43,7	49,5	16,8
Utrecht (buitengerechten)	4,7	21,5	10,6	1,7
Vecht - stroomrug	5,4	18,5	32,3	6,2
Veengebied - ten oosten van de Vecht	9,6	10,4	40,3	3,6
Veengebied - tussen Oude Rijn en Hollandse IJssel	11,4	8,8	-	8,3
Veengebied - tussen Vecht en Oude Rijn	26,8	3,7	7,2	3,7
Provincie Utrecht	4,3	23,1	42,3	11,9

Tabel 2: Aantal runderen per bedrijf, 1550-1810, van rood (weinig) naar groen (veel)

regio	minder dan 5 runderen	5 t/m 9 runderen	10 t/m 19 runderen	meer dan 20 runderen
Eemland	25%	0%	75%	0%
Heuvelrug	35%	35%	31%	0%
Hollandse IJssel - kommen	22%	11%	56%	11%
Hollandse IJssel - stroomrug	33%	33%	6%	28%
Kromme Rijn - kommen	40%	33%	27%	0%
Kromme Rijn - stroomrug	26%	34%	33%	6%
Lek - kommen	21%	36%	29%	14%
Lek - Stroomrug	20%	60%	10%	10%
Oude Rijn - kommen	8%	25%	39%	28%
Oude Rijn - stroomrug	15%	34%	29%	22%
Utrecht (buitengerechten)	18%	47%	35%	0%
Vecht - stroomrug	17%	17%	34%	31%
Veengebied - ten oosten van de Vecht	13%	38%	33%	16%
Veengebied - tussen Oude Rijn en Hollandse IJssel	7%	29%	39%	25%
Veengebied - tussen Vecht en Oude Rijn	9%	25%	36%	30%

Oppervlakte en veestapel

Het aantal dieren per bedrijf en de verhouding tussen verschillende veesoorten is een belangrijke indicator voor het bedrijfstype en de samenhang met de bodem. Een kleine greep uit het Utrechtse materiaal rond 1675 laat een zeer sterk verband zien bij de zuivelbedrijven. Zo had Cornelis Jansz Boelhouwer, veehouder in Spengen, op 25 morgen

land 16 melkkoeien en wat jongvee. (Een morgen land is iets minder dan een hectare groot.) In het naburige Kockengen hield Jan Nijsz van Dam op 16 morgen grasland 13 koeien en 3 pinken (eenjarige kalveren). Martinus van Voorst had in Gerverscop een volledig zuivelbedrijf met 34 morgen grasland, waarop 24 melkkoeien, 6 pinken, 9 kalveren en een merrie rondliepen. Als we het jongvee 'omrekenen' naar grootvee,¹

komen we gemiddeld telkens uit op 1 koe per 1,16 morgen grasland - oftewel precies 1 koe per hectare.

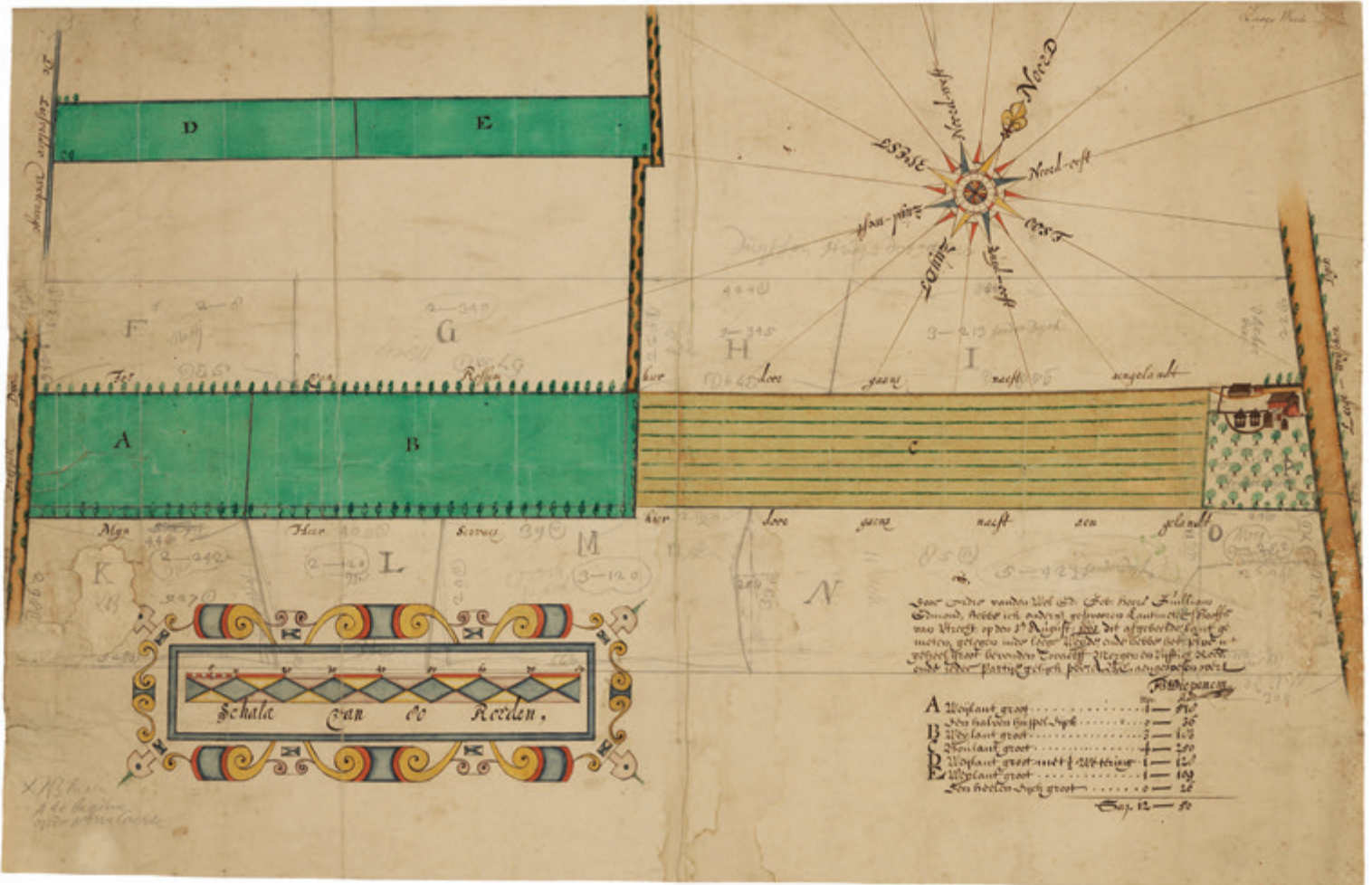
Op gemengde bedrijven was er bij lange na geen 1-op-1-relatie tussen hectares en grootvee. Een paar voorbeelden laten dat zien. In 1632 bewerkte Steven Baars uit Vleuten 57 morgen land, waarvan iets meer dan de helft bouwland was en de rest grasland. Daarop hield hij 39 stuks grootvee, waaronder 11 werkpaarden en 14 koeien en vaarzen. Dat komt op 1 paard per 3 morgen bouwland. Een eeuw later, ook in Vleuten, had Anthony van Roijen 25 morgen land ingezaaid en had daarvoor 6 paarden nodig. En in 1692 had Annigje van Waveren in Houten 41 morgen bouwland ingezaaid, terwijl ze ook nog 14 morgen weiland bezat. Haar veestapel bestond uit 10 paarden, 7 koeien, 3 pinken een zeug.

Op basis van deze en vele andere gegevens komen we bij gemengde bedrijven op ongeveer 1 paard per 3-4 morgen bouwland, en daarnaast nog 1 koe of paard per morgen grasland. Volgens berekeningen van Wttewaell uit 1834 zouden er zo'n 20 stuks grootvee nodig zijn om 4 morgen bouwland te bemesten. Dat verklaart waarom er zo weinig gemest werd: eenmaal per 6 jaar, of zoals we eerder aangaven: eens per gewassencyclus.

De omvang van de rundveestapel hing dus sterk samen met de bodem: in het veengebied waren nauwelijks bedrijven met minder dan 5 koeien, terwijl de meeste bedrijven met meer dan 20 koeien daar waren gevestigd. Toch waren er ook op de stroomruggen nog heel wat koeien nodig vanwege de mest; hoe groter de akkerbouw, hoe meer koeien.

Leeftijd en waarde van het vee

Tegenwoordig worden koeien afgedankt als de melkproductie daalt. Doorgaans leven ze niet langer dan 5 jaar, waarin ze 4 kalveren hebben gekregen en een melkproductie van gemiddeld 8.000 liter per jaar hebben gehad. In 1800 was de melkgift nog 1.100 tot 1.800 liter en we mogen in de middeleeuwen met 'slechts' 1.000 liter per koe per jaar rekenen.

▲ Percelen weiland en bouwland bij een boerderij in Lage Weide, 1663. F. VAN DIEPENEM, HET UTRECHTS ARCHIEF

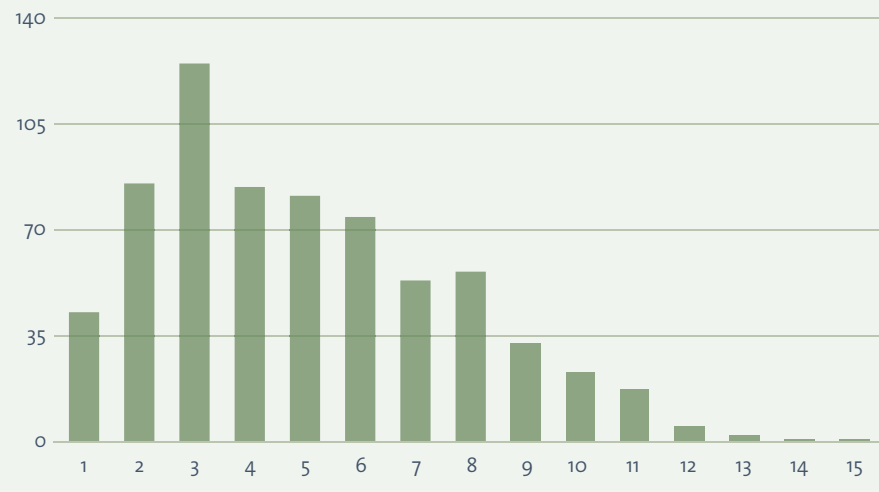
▼ Koeien worden gemolken in een weiland in Oudewater, foto uit circa 1865. E.C. RAHMS, HET UTRECHTS ARCHIEF

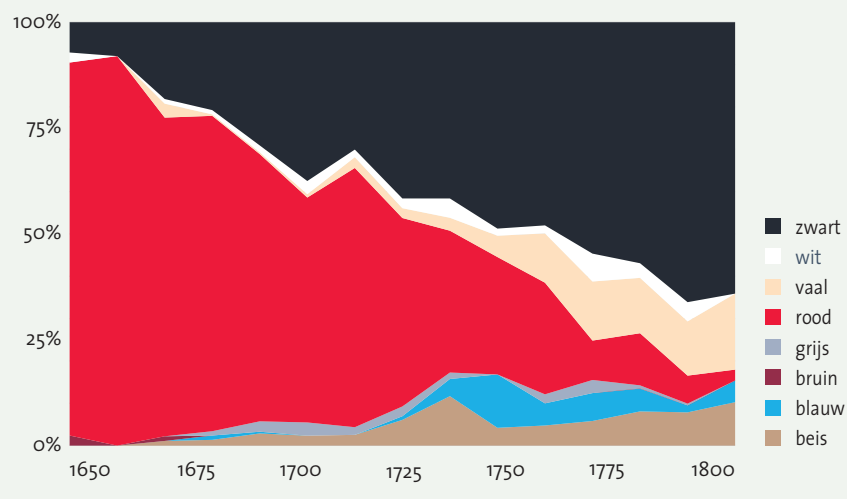
Grafiek 1 geeft de gemiddelde leeftijdsopbouw weer van de koeien en vaarzen (eerstekalfs-koeien). Omdat in de bronnen de leeftijd doorgaans in het aantal kalveren staat vermeld, zijn hier pinken en kalveren niet meegerekend. Het gemiddelde blijkt op exact 5 kalveren te liggen, zodat we kunnen stellen dat de koe, die wel 20 jaar oud kan worden, al eeuwenlang meestal maar 6 jaar oud wordt. Omdat in de gegevens nauwelijks regionale variatie optreedt, lijkt dit voor elk bedrijfstype te gelden. Ook bij gemengde bedrijven zou de melkgift dan belangrijker zijn geweest dan de mest, want koeien van 10 jaar oud produceren nog prima mest.

De waarde van het vee zien we terug in de boedels die bij faillissementen werden opgemaakt. Als er huurachterstand was, probeerde men zo lang mogelijk de hele veestapel intact te houden. Als er teveel schulden waren, werd het hele bedrijf verkocht en niet een enkele koe, want dat zou meteen de balans in het bedrijf verstoren. De relatieve waarde van het vee was in de veeteeltbedrijven veel hoger dan bij gemengde bedrijven, want naast koeien en kaas was er weinig anders te vinden. De akkerbouwbedrijven hadden daarentegen koeien én dure paarden, grote hoeveelheden graan, bonen en erwten. Op de stroomrug van de Kromme Rijn (met plaatsen als Bunnik, Odijk, Werkhoven) vormde het vee gemiddeld 52% van de

Grafiek 1: Leeftijd van koeien en vaarzen, 1674-1807

Grafiek 2: Kleurverschuiving in de Utrechtse rundveestapel, 1650-1800

- > Jan Baptist Kobell, Landschap met vee, 1804. RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM
- ✓ Roodbonte Fries-Hollandse koeien zoals die in allerlei varianten in de Utrechtse weiden voorkwamen. JAN SMIT, WWW.DIERENBEELDBANK.COM

boedelwaarde, maar in het veengebied (bijvoorbeeld in Zegveld), was dit 72% met uitschieters naar 90%. Dit zijn echter niet meer dan getallen. De immateriële waarde van het vee was voor de boeren groot. Bert Theunissen, schrijver van het boek *De koe*, heeft het mooi gezegd: binnen een boerenfamilie was er een koeienfamilie, waar je geen afstand van deed. Een gedwongen afscheid zal dan ook zeer emotioneel zijn geweest, zoals het dat nog steeds is voor boeren die moeten stoppen.

Kleur en aftekening

De koeien die tegenwoordig in de Nederlandse weiden staan - of beter gezegd: staan opgestald - zijn overwegend zwartbonte Holstein-Friesians. Lange tijd werd het als ouderwets gezien om nog roodvee te hebben en leek ons oorspronkelijke vee te gaan uitsterven. Gelukkig is dat aan het veranderen. Juist om duurzaam te kunnen boeren, keert het historische vee weer terug: naast de Holstein-Friesians zijn er weer blaarkoppen, Lakenvelders en roodbonte koeien, die het in extensieve omgevingen uitstekend blijken te doen. De drie bekende Nederlandse runderrassen werden pas in 1906 in de stamboeken vastgelegd: zwartbont Fries-Hollands, roodbont Maas-Rijn-IJsselvee (MRIJ) en de Groningse blaarkop. Voorheen stonden de weiden vol met runderen van allerlei kleuren en patronen en dat was ook in Utrecht het geval - geen rassen maar slagen van ons laaglandvee met vele kleuren en aftekeningen. Grafiek 2 laat zien welke kleuren rundvee in de Utrechtse weiden rondliepen. Fascinerend daarbij is het langzaam verdwijnen van het rode vee, wat vaak aan de gevolgen van de runderpest wordt geweten. Na de grote sterfte zou er vooral zwartbont vee geïmporteerd zijn. De grafiek laat echter zien dat die trend al eerder inzette. Het kan te maken hebben met de toenemende invloed van de melkveehouderij: zwartbonte koeien gaven meer melk dan de roodbonte. Wat echter ook een belangrijke rol speelt, is dat in de genen van runderen het zwarte gen dominant is.

Heel weinig boeren hadden een eenkleurige veestapel. Een mix van rood en zwart was gebruikelijk, maar het hele palet kon op een enkele boerderij voorkomen, zoals bij Gijsbert van Veen te Gerverscop in 1693, die 22 koeien hield waarvan één beis (blauwgrijs), een grijze, een witte, 5 zwarte en 14 rode. Ze waren effen, bont, gegriemeld (met kleine vlekjes) of hadden een kol (wit plekje boven de ogen) of blaar (witte kop met vlekken rond de ogen). Kleur en aftekening samen gaven vele combinaties. In de 660 onderzochte veestapels figureerden vele blaarkoppen, hier en daar een witrik maar bovenal rood- of zwart gegriemeld en roodbont of zwartbont. Het schilderij uit 1803 van Jan Baptist Kobell - op zijn beurt geïnspireerd door Paulus Potter - toont de kleurenpracht, die we hopelijk weer gaan zien in de Nederlandse weiden.

Terug naar de basis?

Aan de hand van de data van de 660 veestapels uit de periode 1397-1810 hebben we gezien dat er een vrij onwrikbaar evenwicht bestond tussen bouwland en weiland, tussen het aantal dieren en het grondoppervlakte, tussen paard en rund, tussen bedrijfsvorm en bodemgesteldheid. Er was destijds echter

wel een enorm tekort aan mest. Tegenwoordig is de situatie precies omgekeerd: er is te veel mest en te weinig balans. Biologisch boeren met eerlijke prijzen kan de benodigde transitie van de landbouw brengen. De bijna verdwenen oorspronkelijke veeslagen van ons land zijn robuust, productief en ook nog eens prachtig. Ze

zijn dan ook van groot belang voor een duurzame biologische landbouw, waarin we teruggaan naar ongeveer een koe per hectare. Een fraai perspectief, maar gaat dat wel lukken? Natuurlijk; de geschiedenis van de Nederlandse landbouw is immers een aaneenschakeling van crises die gevolgd werden door geslaagde transitie.

Bronnen en literatuur

- Het Utrechts Archief: Notariële akten, 218-1 Bisschoppen van Utrecht, 49 Dorpsgerechten, 71-1 Onderprefecturen Utrecht en Amersfoort.
- RHC Rijnstreek en Lopikerwaard: Oud-rechterlijk archief Gerverscop, Indijk, Reijerscop, Harmelen, Veldhuizen en Zegveld.
- Centraal Bureau voor de Statistiek: StatLine en Historisch CBS.
- Jan Bieleman, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008).
- Marleen Feliuss, *Koe.nl* (Doetinchem 2008).
- Jan H. Huiting, *Domeinen in beweging: Samenleving, bezit en exploitatie in het West-Utrechtse landschap tot in de Nieuwe Tijd* (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen 2020).
- Jan H. Huiting, *Groei, depressie en herstel. Landbouw in het weidegebied, 1500-1800* (2022), <https://independent.academia.edu/HuitingJan>.
- Bert Theunissen, *De koe: het verhaal van het Nederlandse melkvee 1900-2000* (Amsterdam 2009).

Noot

- 1 In de literatuur werkt men met grootvee-eenheden (GVE), waarbij jong- en kleinvee wordt omgerekend naar grote dieren. De gehanteerde GVE-berekening is: paard 1, veulen 0,7; koe 1, stier en os 1,2, vaars 0,7, pink 0,5, kalf 0,3; schaap 1, lam 0,05; varken 0,2, schotteling en big 0,1. NB: deze berekening wijkt enigszins af van de moderne GVE-definitie.

Wandelen over de stadswal met Saftleven

Geen andere 17e-eeuwse kunstenaar heeft zo vaak de verdedigingswerken getekend van een stad in de Nederlanden als Herman Saftleven (1609-1685). Die stad was Utrecht, waar de in Rotterdam geboren kunstenaar omstreeks 1632 was neergestreken. Er zijn meer dan 150 tekeningen van (en vanaf) de Utrechtse stadswallen bekend van Saftleven. Gedurende dertig jaar - pakweg tussen 1645 en 1674 - konden Utrechters hem regelmatig over de stadswallen en langs de Stadsbuitengracht zien lopen, op zoek naar een plekje om rustig te kunnen tekenen.

Laurens Schoemaker is conservator historische topografie bij het RKD - Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis in Den Haag.

Aan de Utrechtse verdedigingswerken voerde men in Saftlevens tijd alleen de hoogst noodzakelijke reparaties uit. De stadsmuur en de stadsberm aan de voet daarvan waren rijkelijk begroeid met struiken en planten. Uit een waltoren bij de Mariaplaats groeide zelfs een boom. Met enige overdrijving kunnen we zeggen dat onze tekenaar rondwaalde in het decor van een vijf kilometer lange ruïne langs de rand van de stad. Vanwege de hoogte van acht meter moeten de van oorsprong middeleeuwse stadswallen, ondanks de slechte staat waarin zij verkeerden, een geweldige attractie zijn geweest. Wandelaars die op deze hoogte rond de stad liepen, zullen hebben genoten van de uitzichten en doorkijkjes. Op veel van Saftlevens tekeningen zien we figuurtjes in de verte uren, soms met de ellebogen steunend op de borstwering van de stadsmuur.

Aan de hand van een selectie van twintig tekeningen van Saftleven - en evenveel hedendaagse foto's als tegenhanger - is een wandeling uitgezet rond de Utrechtse binnenstad. De foto's zijn in het voorjaar van 2022 gemaakt door Maite Meijlink, student aan de Hogeschool voor de Kunsten Utrecht (HKU). Van de wereld die Saftleven tekende, is weinig overgebleven. De stadswallen en de stadsmuur hebben in de 19e eeuw plaatsgemaakt voor plantsoenen en wegen. Toch zijn er nog sporen van het verleden herkenbaar, zodat iedere wandelaar (met een beetje voorstellingsvermogen) hier en daar een glimp kan opvangen van de 17e-eeuwse stad.

Nieuwekade

De wandeling begint bij de Vredenburgkade. Op de route ligt de Nieuwekade. Vanaf de stadswal die hier lag, tekende Saftleven omstreeks 1663 de Westerstroom, de gracht die de Bemuurde Weerd aan de westzijde begrenste. De Bemuurde Weerd was toen nog een geheel omgrachte en ommuurde voorstad van Utrecht. De stenen brug,

met het stadswapen van Utrecht, verbond de Bemuurde Weerd (rechts) met de nog vrijwel onbebouwde Nieuwe Weerd (links). De brug verder naar achteren sloot ter hoogte van de Kaatstraat aan op de Tweede Westerpoort. De standerdmolen in de verte stond op de noordwesthoek van de voorstad en heette De Kogel.

Maite Meijlink maakte haar foto vanaf de Nieuwekade. De kijkrichting komt overeen met die van Saftleven. De Westerstroom is in 1950 gedempt. De twee bruggen zijn verdwenen. Links op de foto sluit de in 2001 gebouwde Monicabrug over de Stadsbuitengracht aan op de Oudenoord. Onder het asfalt ligt een betonnen buis, waardoor water wordt afgevoerd naar de Vecht. Vanwege de stroming bij de inlaat ligt er voor het rooster langs het plateau naast de Monicabrug meestal een pakket van bladeren, takken, flesjes en (plastic) rommel in de Stadsbuitengracht, zoals op de foto is te zien. Ten zuiden van de David van Mollebrug stroomt het water vanuit de buis, die de oude loop van de Westerstroom volgt, de Vecht in. Vanaf het eind van de 17e eeuw

◀ Herman Saftleven, *Gezicht vanaf de Utrechtse stadswal op de Westerstroom en de Bemuurde Weerd*, krijt en penseel, circa 1663. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL 38646 \(ATLAS COENEN VAN 'S GRAVESLOOT\)](#).

▲ Maite Meijlink, *Gezicht vanaf de Nieuwekade op de Oudenoord*, 2022. [UIT 'WANDELEN OVER DE UTRECHTSE STADSWAL'](#)

werden de twijnmolens van de zijdefabriek bij de buitenplaats Zijdebalen van de familie Van Mollem aangedreven door een waterrad in de Westerstroom. Voor de passantensteiger van het haventje in de Stadsbuitengracht staat sinds kort een replica van de stadskraan, die tot 1837 op de werf aan de Oudegracht bij de Ganzenmarkt te vinden was. De kraan is niet op de foto te zien, omdat die kort voor de plaatsing daarvan werd genomen.

Laurens Schoemaker (foto's Maite Meijlink), *Wandelen over de Utrechtse stadswal. Tekeningen van toen en foto's van nu*. RKD, Den Haag / Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2022. ISBN 978-90-5345-601-9. 64 blz., € 12,50.

Beladen religieuze kunst van het Interbellum

De opdracht aan Adam Winter van de Bilthovense OLV-kerk

Korine Hazelzet studeerde Kunstgeschiedenis en promoveerde op 'verkeerde werelden' in de beeldende kunst. Momenteel doet zij onderzoek naar religieuze avant-gardekunst uit het Interbellum.

De kerk van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand in Bilthoven heeft een bijzonder gaaf interieur uit de jaren tussen de beide wereldoorlogen. Daaraan hebben destijds bekende, nu vergeten kunstenaars bijgedragen. De Duitse beeldhouwer Adam Winter leverde maar liefst zeventien heiligenbeelden en een vijftal reliëfs. In 2023 staat een tentoonstelling stil bij het eeuwfeest van de stichting van de parochie van deze kerk. Een goede aanleiding om opnieuw te kijken naar de katholieke avant-gardekunst van het Interbellum, een ideologisch verwarrende periode.

< Interieur van de kerk van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand.

DIANA NIEUWOLD, KERKFOTOGRAFIE.NL

> De OLV-kerk aan de Gregoriuslaan in Bilthoven omstreeks 1930. HET UTRECHTS ARCHIEF

∨ Adam Winter, werkend aan het reliëf *Abendmahl*, begin jaren dertig.

COLLECTIE FAMILIE SOLGA-WINTER

De gemeente De Bilt begon na de Eerste Wereldoorlog zo sterk te groeien dat naast de Sint-Michaëlkerk in De Bilt zelf een tweede katholiek kerkgebouw nodig was in Bilthoven. Dat werd de kerk van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand aan de Gregoriuslaan, in 1925-1926 gebouwd naar ontwerp van Hermanus Kroes (1864-1952). Het is een van de vele bakstenen kerkgebouwen in expressieve stijl die verzezen in de tijd van het Rijkse Roomse Leven, maar die inmiddels zeldzaam zijn geworden door de vele kerksluitingen. De Bilthovense kerk is onderhand uniek omdat die nog steeds gebruikt wordt en omdat het Interbellum-interieur nog praktisch origineel is. Er zijn geen essentiële stukken verloren geraakt, maar ook geen willekeurige objecten uit andere, gesloten kerken aan toegevoegd.¹ Tegenwoordig is de waardering voor moderne religieuze kunst uit het Interbellum gering.² Wie kent Adam Winter nog, of andere kunstenaars die aan de OLV-kerk werk geleverd hebben, zoals de schilders Otto van Rees, Matthieu Wiegman en Lambert Simon, de beeldhouwer Ernst Voorhoeve of de glazenier Willem Mengelberg? Kunst die door de nazi's als 'entartet' verguisd werd, zoals het werk van Adam Winter, of juist in ongenade is gevallen vanwege de fascistische sympathieën van de maker, zoals van Ernst Voorhoeve. Het is daarom lastig om religieuze kunst uit het Interbellum op louter artistieke merites te beoordelen, los van de politieke of religieuze overtuigingen van de makers.³

Godsgeschenk

In het kader van mijn kunsthistorisch onderzoek naar religieuze avant-garde-kunst van het Interbellum bezocht ik in 2010 het huis met atelier van de beeldhouwer Adam Winter (1903-1978) in Mainz, waar zijn dochter Katharina (1930-2019) en schoonzoon Ewald Solga (1937-2016) nog altijd woonden. Zij hadden een schat aan documentatiemateriaal over Adam Winter in huis, maar het meest bijgebleven zijn mij de verhalen die de frêle Ewald vertelde tijdens een wandeling langs werk van zijn schoonvader in Mainz.

Adam Winter ging na het gymnasium in zijn geboortestad Darmstadt naar de Kunstschule van Offenbach, volgde een opleiding beeldhouwen in hout en steen in Würzburg en bezocht in 1925 de Akademie der bildenden Künste in München. In 1928 vestigde hij zich in Gernsheim am Rhein, trouwde met Maria Sonnleiter en kreeg

met haar drie kinderen. Adam Winter specialiseerde zich in keramiek, waarbij hij de techniek van de Romeinse terra sigillata trachtte te doorgronden. Vanwege zijn gedegen opleiding en zijn serieuze studie van antieke pottenbakkerstechnieken werd hij in 1932 tot docent benoemd aan de Kunstschule in Mainz.

Nauwelijks was Adam Winter begonnen of de nationaalsocialisten kwamen aan de macht. In 1933 werd hij ontslagen. Wegens 'politische Unzuverlässigkeit', zoals het heette en dat was volgens schoonzoon Ewald niet eens zozeer vanwege het moderne, 'entartete' karakter van Winters werk maar vanwege het sacrale. Ook speelde een rol dat hij in een reliëf voor de nazi's arbeiders niet heroïsch genoeg had afgebeeld. Hoe dan ook, Adam Winter zat vanaf 1933 met vrouw en twee kinderen zonder werk en zonder huisvesting; naar opdrachten van aan de nazi's gelieerde architecten kon de in ongenade gevallen kunstenaar wel fluiten.

De opdracht van de kerk in Bilthoven kwam dan ook als een godsgeven. De familie zou er altijd dankbaar voor blijven, want daardoor kon Winter een eigen huis met atelier bouwen. Tijdens de oorlog moest hij in een staalfabriek werken en toen hij na twee jaar krijgsgevangenschap in Mainz terugkeerde, trof hij een totaal geplunderd huis en atelier aan. Als jongeman had Ewald Solga zijn schoonvader bewonderd om de veerkracht waarmee hij voor de tweede keer zijn bestaan weer wist op te bouwen. De wandeling door Mainz in 2010 eindigde in de romaanse Gotthardkapelle bij de Dom, waar een van de laatste beelden van Adam Winter staat. In die serene omgeving trof het totaal verstilde beeld van de kort na de oorlog heilig verklaarde kluisenaar Nicolaas van Flüe mij zeer.

Aankleding van de OLV-kerk

Dat de Bilthovense opdracht belangrijk was voor Adam Winter, blijkt uit een uitgave ter gelegenheid van zijn twintigjarig kunstenaarschap, waarin een fotomontage staat van het werk dat hij voor de OLV-kerk maakte. Uit nader onderzoek blijkt echter dat zijn ontslag na Hitlers machtsovername niet de aanleiding vormde voor de Bilthovense kerk om zich over hem te ontfemen. De opdracht blijkt (deels) al van voor 1933 te dateren en moet gezien worden in de context van de gehele aankleding van de kerk.

Nadat de bouw van de OLV-kerk was voltooid, stelde het bisdom in 1928 Herman Dijckhoff (1886-1947) aan als pastoor en dat was geen willekeurige keuze. Hij was een telg uit de gefortuneerde familie van het Kledingmagazijn Dijckhoff in Utrecht, die net een nieuw pand met glazen torentje hadden geopend op de hoek van de Lange Viestraat en de Oudegracht. Bij zijn priestervijding had Dijckhoff van zijn familie een kostbare kelk gekregen naar ontwerp van de Utrechtse edelsmeden Jan Eloy en Leo Brom. Het bisdom kon erop rekenen dat Dijckhoff ook uit familiekapitaal zou bijdragen aan de aankleding van de kerk. En inderdaad, de pastoor zou de door Adam Winter te maken preekstoel uit eigen middelen bekostigen en na zijn dood zijn hele kapitaal aan de

kerk nalaten. De financiën werden uiterst bekwaam beheerd door de kerkmeester Henri Nelissen. Deze Bilthovense uitgever speelde een belangrijke rol bij de aankleding van de OLV-kerk.

Henri Nelissen (1885-1957), zelf ooit begonnen aan een priesteropleiding, droeg de katholieke zaak een warm hart toe en werd vanwege zijn invloedrijke positie wel 'de paus van Bilthoven' genoemd. Vanuit zijn kapitale kantoorvilla op een steenworp afstand van de OLV-kerk bestierde Nelissen zijn moderne uitgeverij. Dat deed hij met zoveel succes dat hem werd gevraagd om ook het spraakmakende Utrechtse tijdschrift *De Gemeenschap* onder zijn hoede te nemen. Dit blad was een podium voor de avant-garde waaraan kunstenaars meewerkten als Gerrit Rietveld, Otto van Rees en Lambert Simon. Het was Henri Nelissen, ook persoonlijk een liefhebber van moderne religieuze kunst, die de meeste kunstenaars voor de aankleding van de OLV-kerk aandroeg. Zo kreeg zijn vriend Matthieu Wiegman, al een gearriveerd kunstenaar, de opdracht de engelen in het koor te schilderen. Het pas 25-jarige schildertalent Lambert Simon mocht de veertien kruiswegstaties schilderen en de internationaal georiënteerde Otto van Rees nam de doopkapel voor zijn rekening.

Peetvader van de avant-garde

Naast Dijckhoff en Nelissen was er nog een hoofdrolspeler. Uit het familiearchief van Adam Winter blijkt dat we Clemens Meuleman (1903-1989) gerust de Nederlandse agent van de Duitse beeldhouwerkeramist mogen noemen. We kunnen Meuleman zelfs beschouwen als de peetvader van de gehele avant-gardistische religieuze kunst in het Interbellum. Dit vanwege zijn boek *Hedendaagsche religieuze kunst* uit 1936, een internationaal overzicht in welgeteld 263 foto's. De erudiete dichter Jan Engelman, een van de oprichters van *De Gemeenschap*, schreef de inleiding en Lambert Simon maakte de omslagillustratie. Het boek diende destijds vooral als catalogus voor pastoors, maar geldt nog steeds als standaardwerk over religieuze kunst uit het Interbellum en leidraad voor verzamelaars. Clemens Meuleman was pas 25 jaar oud toen hij in 1928, na een paar jaar Kunstgeschiedenis aan de Nijmeegse universiteit, vanuit het Utrechtse atelier van de gebroeders Brom benoemd werd tot directeur van het door hen opgerichte Bernulphushuis. In die functie reisde de energieke Meuleman stad en land af op zoek naar 'kunst van het beste gehalte'.⁴ Dat bracht hem in 1929 in Frankfurt, waar hij werk van Adam Winter zag bij St. Georg Verlag. Het waren kleine heiligenbeeldjes die het atelier in grote aantallen produceerde en waarvan de Utrechtse boekhandel en winkel in devotionalia Van Rossum een grote afnemer zou worden.

Nog datzelfde jaar gaf Meuleman *De Gemeenschap* opdracht een boekje over moderne religieuze plastiek uit te geven, waarin dit kleine werk van Adam Winter voor het eerst werd gepubliceerd.⁵ Door het contact met *De Gemeenschap* maakte Meuleman kennis met uitgever Henri Nelissen, de Bilthovense kerkmeester, en met de hele Utrechtse kunstenaarsgroep rond het tijdschrift. Dat vierde in 1930 zijn eerste lustrum met een groot feest dat Meuleman organiseerde. Meuleman begon in 1931 het Instituut voor Kerkelijke Kunst Sint Bonifacius, zijn eigen bemiddelingsbureau voor moderne religieuze kunst in Amsterdam. Via tentoonstellingen, boeken, artikelen in katholieke vakbladen en kranten, advertenties in kranten van allerlei signatuur en zelfs radiovoordrachten timmerde de onvermoeibare Meuleman aan de weg. Hierdoor kregen Adam Winter en andere Zuid-Duitse beeldhouwers al spoedig bekendheid als 'knappe kerels' die beter dan de noorderlingen de 'treffende vroomheidssfeer' wisten te raken: 'wat een techniek, wat een stoere kracht en tegelijk welk een mystieke teederheid'.⁶

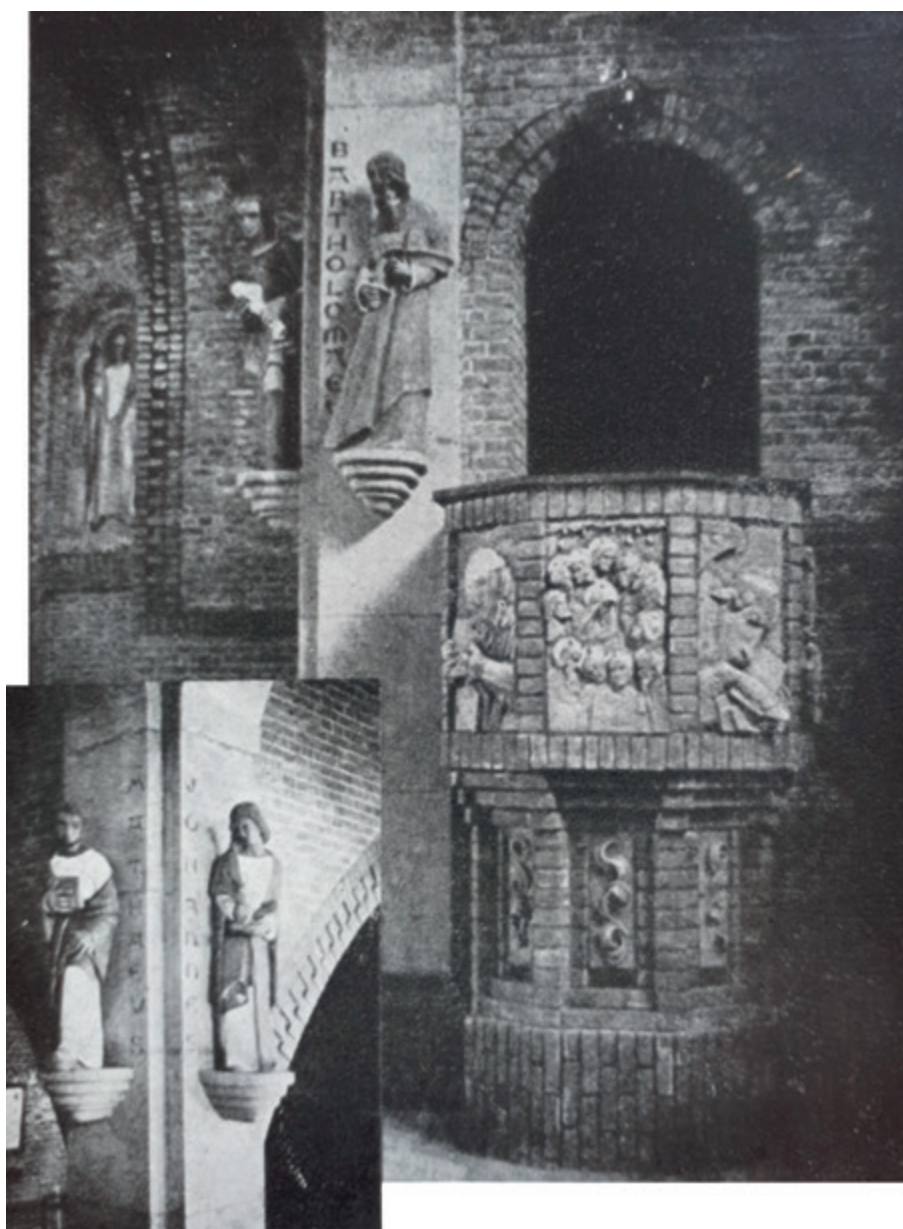
Doorbraak

In 1932 pakte Meuleman letterlijk groot uit met werk van Adam Winter. Hij exposeerde in het Instituut voor Kerkelijk Kunst een aantal van diens grote keramische beelden en voor deze gelegenheid kwam de keramist uit Mainz ook zelf naar Amsterdam. Het werd de doorbraak van Adam Winter in Nederland. In interviews en lezingen vertelde de kunstenaar hoe hij er na veel experimenteren in was geslaagd zulke spectaculair grote, tot 130 centimeter hoge keramische beelden te maken. Lyrisch schreef Meulemans spreekbuis *Opgang* over de klei waaruit Adam zijn beelden schiep: 'Dit materiaal heeft een eigen schoonheid, de warme kleur van het terracotta geeft er een fijne vertrouwelijheid aan, het is zoo uitermate geschikt voor uitingen van goede, zuivere volkskunst. Ik denk mij zijn beelden dan ook graag in een of andere dorpskerk, in een sfeer van klaar en vanzelf sprekend geloof. Daar waar de koele voornaamheid van het marmer de toon zou schaden, zijn deze beelden geheel op hun plaats'.⁷

De Bilthovense kerk met zijn lage gewelven in rode baksteen leek wel gemaakt voor Adam Winters beelden. En inderdaad, de bij het artikel in *Opgang* afgebeelde beelden van de apostelen Petrus, Paulus en de heilige Theresia treffen we ook in de OLV-kerk aan en mogelijk zijn het zelfs dezelfde exemplaren. De heilige Theresia was de patrones van de school die bij de kerk was gebouwd en de beelden van Petrus en Paulus waren wellicht al onderdeel van de opdracht voor alle twaalf apostelen die er zouden komen.

- < Adam Winter, Sint-Anna-te-Drieën, terracotta devotiebeeldje, circa 1929. COLLECTIE VAN GEMERT
- > Omslag van Meulemans *Hedendaagsche religieuze kunst* (1936) met tekening van Lambert Simon. COLLECTIE KORINE HAZELZET
- ∨ Apostelbeelden en preekstoel in de OLV-kerk, uit *Zwanzig Jahre Bildhauer-Keramiker Adam Winter 1928-1948*. COLLECTIE KORINE HAZELZET

< Adam Winter, Evangelist Mattheus, detail preekstoelreliëf OLV-kerk Bilthoven, gesigineerd 1936.

DIANA NIEUWOLD, KERKFOTOGRAFIE.NL

✓ Adam Winter, Apostel Mattheus, OLV-kerk Bilthoven, circa 1932.

DIANA NIEUWOLD, KERKFOTOGRAFIE.NL

> Adam Winter, Heilige Theresia, OLV-kerk Bilthoven, circa 1932.

DIANA NIEUWOLD, KERKFOTOGRAFIE.NL

Adam Winter heeft tot 1938 werk voor Bilthoven geleverd en dat was waarschijnlijk al in 1931 of 1932 begonnen. En het bleef in Nederland niet bij deze opdracht. Wellicht heeft Meuleman, die in 1932 per advertentie trots de benoeming van Adam Winter aan de kunstacademie van Mainz bekend maakte, in 1933 ook diens ontslag door de nazi's rondgebaazind, want het lijkt erop dat vanaf toen de opdrachten binnenstroomden.⁸ Voor kerken in Zwolle, Enschede en Leeuwarden kon Winter grote beelden en kruiswegstaties leveren. Voor particulieren waren kerstgroepen en huisheiligen van Adam Winter te koop, het kleine werk waarvan de productie zich volgens de drietalige brochure uit 1948 ontwikkelde tot 'permanent shipments to foreign countries, mainly to Holland'.⁹ Het is, mede door de vele kerksluitingen en daardoor op drift geraakte kerkschatten, lastig Winters werk stilistisch te duiden en de onderdelen van de Bilthovense opdracht precies te dateren. Uitgezonderd de vijf reliëfs van de preekstoel, die de vier evangelisten en de uitstorting van de Heilige Geest voorstellen: die maakte Adam Winter speciaal voor het 25-jarig priesterschap van pastoor Dijkhoff in 1936.¹⁰ Frappant is het grote verschil in stijl tussen de Bilthovense apostelen en een beeld uit 1933 in Enschede. Dat is stilistisch de liefvalligheid zelve, zeker

de handjes, terwijl de Bilthovense apostelen uitgerust zijn met hoekig geplooid kledij en kolenschoppen van handen.

Germaansch gevoelsmoment

De beelden van Adam Winter in de OLV-kerk hebben iets wat de schilder Lambert Simon deed opmerken: 'Ik vind het allemaal zo eng Duitsig'.¹¹ De apostelen en ook de reliëfs van de preekstoel, vooral de adelaar als symbool van de evangelist Johannes, hebben inderdaad iets 'engs' dat achteraf associaties oproept met het fascisme. Dat geldt ook voor een typoscript, opgedoken uit het archief van de firma Van Rossum, dat bol lijkt te staan van de fascistische terminologie.¹² Zoals gezegd waren Winters devotionalia te koop bij de befaamde boekhandel van de familie Van Rossum achter het Utrechtse stadhuis. Het was Piet van Rossum, leeftijdgenoot van Adam, die de contacten onderhield, ook persoonlijk, maar over dat anonieme script is in de correspondentie geen informatie te vinden. Adam Winter wordt in het stuk als 'Erzieher des Volkes' beschreven, iemand die ernaar streefde 'dass dem Volke wieder ein gesundes Bild vom Heiligen gegeben wird'. Als de kunstenaar vanuit zijn diepste wezen schiep, zou de volksziel zich in zijn werk spiegelen en zou de nauwe band tussen kunstenaar en volk worden hersteld die in de Middeleeuwen zo vruchtbaar was geweest.

Dit blijkt bij nadere bestudering geen specifiek nazistisch gedachtegoed; zulke denkbelden werden in het Interbellum vrij algemeen gedeeld. Ook door Adam Winter zelf, die in een interview in 1932 verklaarde met zijn werk op zoek te zijn naar het 'Germaansche gevoelsmoment'.¹³ De denkbelden van met name het Italiaanse fascisme waren in Utrechtse katholieke kringen in de jaren twintig salonfähig. Na 1933 vond echter een waterscheiding plaats en ontbrandde in de kringen van *De Gemeenschap* een richtingenstrijd. Henri Nelissen stelde ruimhartig zijn uitgevershuis open voor vluchtelingen voor het naziregime en zou later tijdens de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol spelen in het verzet. Louis Kuitenbrouwer daarentegen, een van de initiatiefnemers van *De Gemeenschap* en de schoonzoon van Otto van Rees, scheidde zich in 1934 af en richtte *De Nieuwe Gemeenschap* op. Onder zijn pseudoniem Albert Kuyle liet hij zich daarin op steeds fellere toon in fascistische termen uit. Beeldhouwer Ernst Voorhoeve ging nog verder en werd tijdens de oorlog propagandaleider van de NSB. In die wetenschap is het pijnlijk dat de schrijver die Voorhoeve voor de OLV-kerk maakte, in Meulemans standaardwerk uit 1936 op dezelfde pagina staat afgebeeld als het werk van Adam Winter, die bij de nazi's in ongenade was gevallen.

Open blik

De beeldhouwer-keramist Adam Winter begon zijn carrière in de gracieuze stijl van de late gotiek en het lijkt erop dat hij de voorkeur voor 'mystieke tederheid' deelde met zijn agent Clemens Meuleman, die daarvan getuigde in zijn *Hedendaagsche religieuze kunst*. De dichter Jan Engelman, die de inleiding schreef, deelde met Meuleman de opvatting van de Franse filosoof Jacques Maritain: religieuze kunst moet eerst en vooral kunst zijn.¹⁴ Ongeacht zijn religieuze of politieke overtuiging, een kunstenaar die voor een katholieke kerk kunst maakte, moest in de eerste plaats op zijn artistieke merites

beoordeeld worden. Meuleman had een uitstekend oog voor artistieke kwaliteit en toonde zich juist blind voor politieke overtuigingen. Dat kunnen we achteraf beoordelen als naïeve blindheid, maar evengoed als een jaloersmakend vermogen om kunst geheel op zichzelf te beschouwen en te beoordelen. Laten we eens proberen met die open blik naar de katholieke kunst van het Interbellum te kijken.

Dit artikel kwam tot stand in samenwerking met Kerkcollectie Catharijneconvent. Het verzamelde onderzoeksmateriaal wordt hier ondergebracht.

Literatuur

- Peter van Dael, Suzanne de Haan-Meuleman, *Schoonheid in devotie. Katholieke avant-garde in de religieuze kunst en de strijd tegen de wansmaak* (catalogus Museum Amstelkring 1996).
- Lex van de Haterd, *De waarheid hooger dan de leus: over de beeldvorming rondom tijdschrift en uitgeverij De gemeenschap 1925-1941* (Haarlem 2008).
- Bernadette van Hellenberg Hubar, Angélique Friedrichs en Gerard van Wezel, *De genade van de steiger. Monumentale kerkelijke schilderkunst in het interbellum* (Amersfoort-Zutphen 2013).
- Guus Mathijssen, 'Grepes uit de parochiegeschiedenis 1923-1970', in: *Driekwart eeuw van het altijddurende. Feestelijke uitgave ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de parochie Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand Bilthoven, Den Dolder, Bosch en Duin 1923-1998* (Bilthoven 1998) p. 28.
- Clemens Meuleman, *Hedendaagsche religieuze kunst* (Amsterdam 1936).
- Willem Nieuwenhuis, *Het Steenen Gebed. Moderne religieuze beeldhouwkunst en kleinplastiek* (Utrecht 1929).
- Annemarie Timmer, *Men voelt het of men voelt het niet: de kunstkritiek van Jan Engelman* (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen 2007).
- Evert van Uiter, *Het geloof in de moderne kunst* (Amsterdam 1987).
- *Vijftig jaar kerk. Samen ruimte vieren* (speciale uitgave van het parochieblad van de parochie van OLV van Altijddurende Bijstand, 1973) p. 18.
- *Zwanzig Jahre Bildhauer-Keramiker Adam Winter 1928-1948* (Kastel am Rhein 1948).

Noten

- 1 Voor inventarisatie en dossier zie Kerkcollectie Catharijneconvent, inv. 2999, 1-120.
- 2 Van nieuwe interesse getuigt wel Van Hellenberg Hubar (2013).
- 3 Van Uiter (1987) p. 16.
- 4 *De Maasbode* 1 juli 1924, p. 3.
- 5 Nieuwenhuis (1929) p. 21, cat. nrs. 42-44.
- 6 Van H(ardenberg?), 'Zuid-Duitsche Beeldhouwkunst', *Van Bouwen en Sieren*, 1931-11 p. 346.
- 7 *Opgang* 26 maart 1932, p. 207.
- 8 *De Tijd* 21 februari 1933.
- 9 *Zwanzig Jahre Bildhauer-Keramiker Adam Winter 1928-1948* p. 3.
- 10 *De Tijd* 8 augustus 1936.
- 11 *Vijftig jaar Kerk* (1973) p. 18.
- 12 Het Utrechts Archief, toegang 800 Firma Van Rossum, inv.nr. 177.
- 13 *De Maasbode* 21 april 1932 p. 5.
- 14 Timmer (2007) p. 364.

Woningbouw en architecten in Utrecht tijdens de Tweede Wereldoorlog

Sandra G.L. Schruijer is hoogleraar Organisatie-wetenschap aan de Universiteit Utrecht. Tijdens haar recente studie Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg deed zij onderzoek naar Utrechtse architecten in de Tweede Wereldoorlog.

De Tweede Wereldoorlog was een cesuur in de bouwnijverheid. De bouwstop die de Duitsers afkondigden, legde vrijwel het hele bouwwezen stil. Ook moesten architecten vanaf eind 1941 lid worden van de Kultuurkamer. Veel bouwplannen werden uitgesteld of geannuleerd. Waren de bezettingsjaren daardoor een bouwloos tijdperk? Inventarisatie van bouwtekeningen laat zien welke bouwactiviteiten er plaatvonden in Utrecht. Wie waren de architecten en hoe verhielden ze zich tot de bezetter? De aanwezigheid van de NSB en de Duitsers aan de Maliebaan bracht werk met zich mee voor wie zich welwillend opstelde.¹

In de vooroorlogse decennia was er veel behoefte aan stadsuitbreidingen. De Woningwet van 1901 had bepaald dat gemeenten met meer dan tienduizend inwoners een uitbreidingsplan dienden te hebben. In Utrecht werd dat het plan van Holsboer en Berlage uit 1920-1924.² Het inwonertal groeide van 100.000 in 1900 naar 165.000 in 1940. Uitbreiden

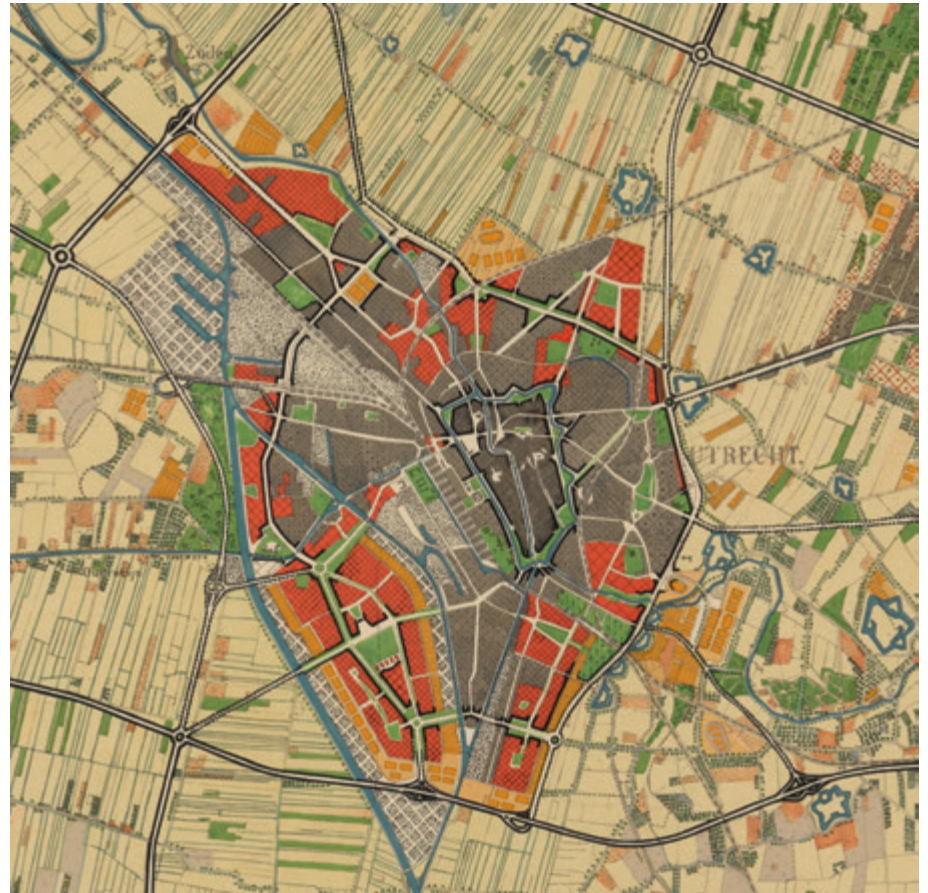
was lastig, omdat de stad in het westen ingesloten was door spoorwegterreinen en in het zuiden en oosten door de 'verboden Kringen' rond de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, waar niet gebouwd mocht worden. In het noorden lagen de buurgemeenten Zuilen, Maartensdijk en Achttienhoven. De binnenstad was wat bebouwing betreft vrijwel vol.

- < In aanbouw zijnde huizen van architect Willem Duyff jr. aan de Oudenoord, oktober 1941. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- > Uitbreidingsplan door Gemeentewerken Utrecht uit 1940, met in oranje geplande woningbouw. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- √ Bouwtekening van Pieter Knoop voor het 'Plan Jaffa' aan de Queridostraat, maart 1941. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

De realisatie van de plannen kwam langzaam op gang. Vanaf het midden van de jaren twintig was nieuwbouw vooral gericht op woningen voor de middenstand en de rijkere burgers, omdat rijkssubsidies voor gemeentelijke bouw en die van woningbouwverenigingen waren weggefallen. Enkele nieuwe wijken (Tuinwijk, Oog in Al) werden in de jaren twintig en dertig ontwikkeld binnen de stadsgrenzen. Ook vond er nog verdichting plaats in de binnenstad.

Plannen voor uitbreiding van Pijlsweerd werden gemaakt in 1931 en uitgewerkt in 1942, maar zouden pas gerealiseerd worden in de jaren 1946-1950. Uitbreidingen vonden verder plaats in de gemeenten Zuilen, Maartensdijk en Jutphaas, wat gepaard ging met onenigheden met de stad Utrecht over verbinding en financiering. Strijd over de gemeentegrenzen zou tot 1954 duren, toen de buurgemeenten deels bij Utrecht werden gevoegd.

De Tweede Wereldoorlog maakte een einde aan de stadsuitbreidingen vanwege de schaarste aan bouwmaterialen en brandstof en vanaf juli 1942 door de algehele bouwstop. Woonruimte werd nog schaarser omdat het inwonertal toenam van 168.000 in 1939 tot 177.000 eind 1945, waarbij ook Duitse militairen en beambten, evacués uit de kustprovincies en ambtenaren uit Den Haag ruimte onttrokken aan de woningvoorraad. Om de bouwactiviteiten in Utrecht en de verantwoordelijke architecten te inventariseren, zijn bouwtekeningen uit de oorlogsjaren geraadpleegd. Ter vergelijking

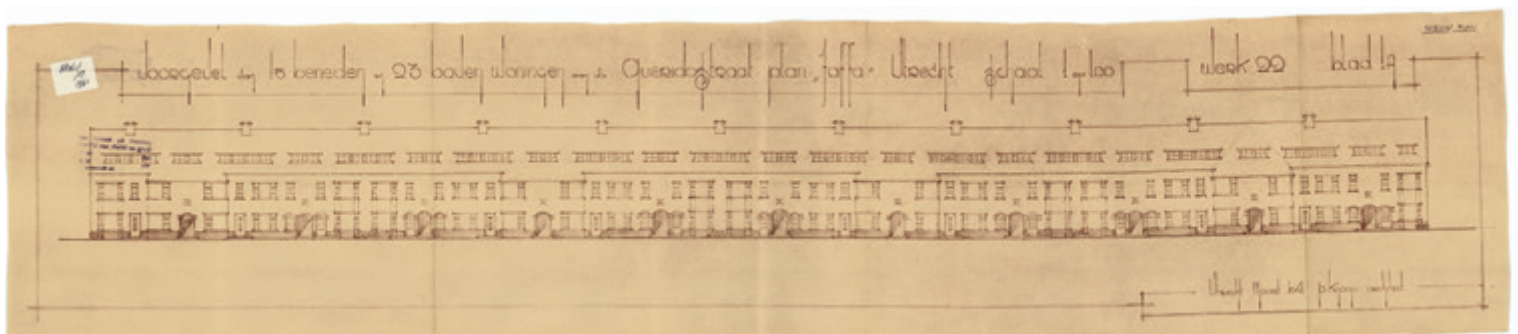

zijn ook de jaren 1937 tot en met 1939 bestudeerd.³ In totaal gaat het over 1.189 dossiers. De naam van een architect was in 65 procent van alle dossiers aanwezig en leesbaar. Bij 35 procent was alleen de naam van een bouwkundige of bouwbedrijf vermeld, was de naam onleesbaar of was er niets vermeld.

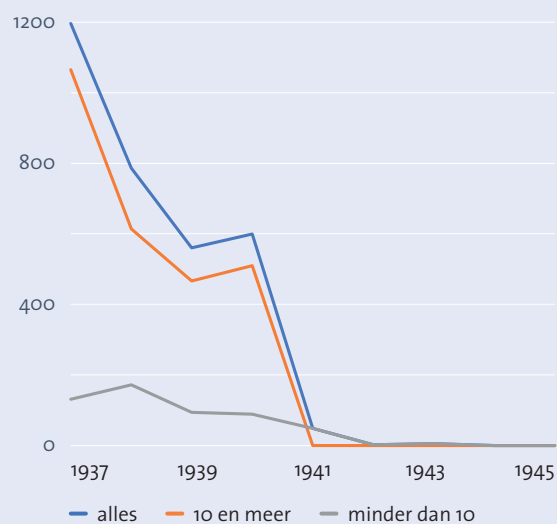
Woningbouw 1937-1945

In deze jaren is er in totaal voor 3.197 woningen een bouwvergunning aangevraagd. Het aantal nieuwbouwwoningen in grotere projecten (van tien woningen of meer) bedroeg 2.655, en in kleinere projecten 542 (zie grafiek 1). De aantallen nieuwbouwwoningen namen af vanaf 1937. De grootste terugval trad op tussen 1940 en 1941. Na de bouwstop medio 1942 waren de bouwactiviteiten vrijwel nihil, afgezien van aanvragen voor loodsen en fabrieken. Grote projecten namen sneller af dan kleine projecten. Verbouwingen bleven doorgang vinden, maar namen ook drastisch af.

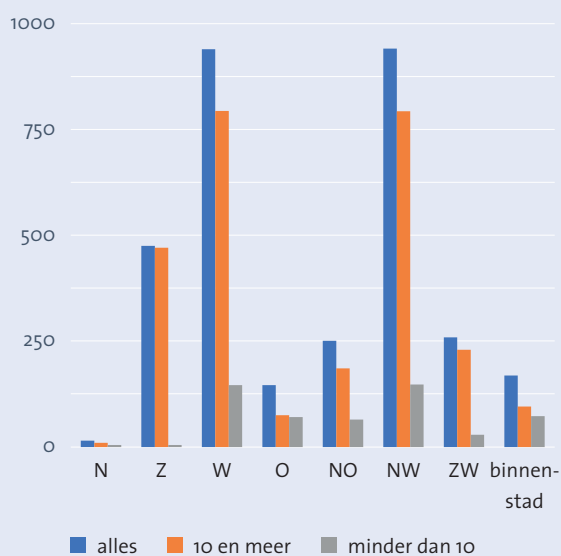
De adressen van de vergunningen zijn gegroepeerd naar de wijken in de diverse windrichtingen van de stad (zie tabel 2). Er werd vooral gebouwd in West (Oog in Al) en Noordwest (Pijlsweerd en de gemeente Zuilen), gevolgd door Zuid (Hoograven in de gemeente Jutphaas). Het patroon voor grote en kleine projecten is vergelijkbaar. Uiteraard waren er minder nieuwbouwprojecten in de binnenstad, zeker geen grote. Dat geldt ook voor Utrecht Oost - met hoofdzakelijk oudere bebouwing - en Noordoost (Tuinwijk en de gemeente Maartensdijk), waar in de voorgaande twee decennia al veel gebouwd was. Vijf architecten waren zeer actief bij de nieuwbouw van woningen in de periode 1937-1945, namelijk Peter van der Wart, Charles Quéré, Willem Duyff jr., Bernardus Oosterom en Pieter Knoop. Tezamen waren zij goed voor bijna zeventig procent van de totale woningbouw. Ze werkten vooral aan grotere projecten, zodat er bij kleine woningbouwprojecten meer ruimte was

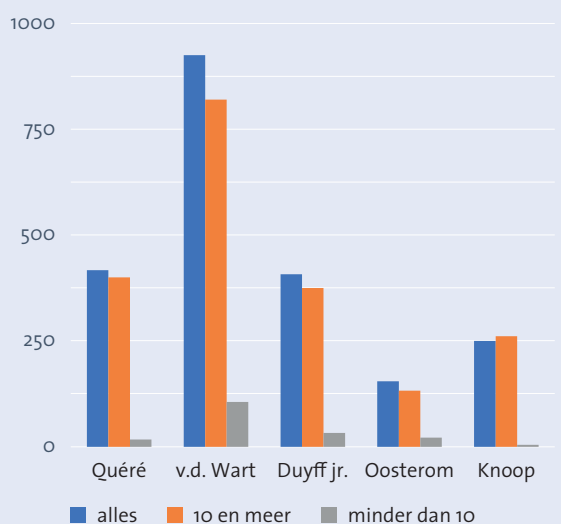
Grafiek 1: Aantallen nieuw gebouwde woningen per jaar (inclusief winkelhuizen)

Grafiek 2: Nieuwbouw in de verschillende wijken, uitgedrukt in aantallen huizen

Grafiek 3: Nieuwbouw van vijf architecten, uitgedrukt in aantallen huizen

voor anderen. Rond de dertig andere architecten zijn in deze periode actief geweest in de woningbouw (onder wie Piet Elling, Albert-Jan Feberwee, Jan Cornelis de Haas, Arieaan Pieter Koster en Hendrik van Overhagen). De nieuwbouwontwerpen van de besproken architecten in de periode 1937-1945 waren in een typische jaren dertigstijl en veelal vrij traditioneel.

Peter van der Wart (1901-1985) was goed voor dertig procent van het totale aantal nieuw gebouwde woningen. Hij was als timmerman en bouwkundig tekenaar werkzaam geweest bij architectenbureau A. Kool.⁴ Van der Wart heeft verschillende bedrijfspanden ontworpen, zoals in 1939 de groothandel in woninginrichting Wyers aan de Neude (nu Stayokay). Van zijn woningontwerpen zijn de huizen uit 1936 aan de Croeselaan bekend, die binnenkort gesloopt worden. In de jaren 1940-1941 bouwde van der Wart vooral in Nieuw Engeland en Pijlsweerd (Schoenerstraat en Zilvergeldstraat). Hij werkte samen met de aannemers Schumacher's, Brökers, Van Oostrum, De Leur en Visser.

Op een tweede plaats komt de architect Charles Quéré (1903-1981) met een aandeel rond de vijftien procent. Hij had de Middelbare Technische School in Utrecht gevolgd en de Rijksakademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam. Quéré was gemeentearchitect van Maartensdijk en ontwierp daar het raadhuis. Ook was hij in 1933 de architect van de Willem de Zwijgerkerk in Tuindorp (toen nog gemeente Maartensdijk). Quéré deed vooral grote projecten en was rond 1940 voornamelijk actief in Jutphaas, bijvoorbeeld aan de Oranje Nassaulaan. Hij werkte vaak met de bouwbedrijven Splinter en Blarkom, De Leur en Visser en de Gebr. Godijn. Quéré deelt zijn tweede plaats met Willem Duyff jr. (1897-1979), die zich na zijn studie aan de Academie van Bouwkunst in Amsterdam in 1933 had ingeschreven als architect in Utrecht. Hij (ver)bouwde winkels en bedrijfspanden, zoals de draadstaalfabriek Neerlandia aan de Verlengde Hoogravenseweg. Duyff was ook actief in de woningbouw, met als groot project

de bebouwing van terrein van het oude Diaconessenhuis tussen de Oudegracht en het Pelmolentplantsoen in 1938 (met W.M. de Jong). Rond 1941 bouwde hij woningen aan de Lessinglaan in Oog in Al, aan de Griffkade in Oost en aan de nieuw aangelegde Oudenoord.

Pieter Knoop (1910-?) realiseerde bijna tien procent van de totale nieuwbouw. Hij was aannemer, bouwkundige en later architect in Utrecht. In de periode 1937 tot en met 1945 realiseerde Knoop samen met Rosenthal's Bouwbedrijf vele woningen in de gemeente Zuilen. Grote projecten betroffen onder meer die aan de Rochus Meeuwiszstraat en de Den Brielstraat (waar hij zelf woonde). Knoop zou vooral bekend worden vanwege zijn naoorlogse scholenbouw. Bernardus Oosterom (1894-1952) tenslotte nam vijf procent van de woningbouw voor zijn rekening in de genoemde periode. Hij had de Middelbare Technische School in Utrecht gevolgd. Nadat hij bij het aannemersbedrijf van zijn vader had gewerkt en bij het architectenbureau Nic. Andriessen in Hilversum, vestigde Oosterom zich in 1924 als zelfstandig architect in Utrecht. Hij ontwierp ook bedrijfspanden, maar was vooral actief in de woningbouw. Bekend is zijn pand aan de Kromme Nieuwegracht 41 met zes woningen uit 1938. Oosterom bouwde voornamelijk in de oude wijken binnenstad en Oost, maar in 1941 ook aan de Stroomstraat en Tuinbouwstraat in Pijlsweerd.

Eraaad voor Architectuur

Hoe verhieldden deze architecten zich tot de NSB en de bezetter? Hiertoe zijn de bevindingen gebruikt van de Eraaad voor Architectuur, die na de oorlog een eigen onderzoek instelde om te bepalen aan welke architecten er tuchtrechtelijke maatregelen zouden moeten worden opgelegd.⁵ Van de vijf hierboven besproken architecten staan alleen Quéré en Oosterom op deze lijst. Charles Quéré was in 1933 lid geworden van de NSB, in 1940 van het Technisch Gilde en het Nederlandsch Architecten Gilde. In 1942 werd hij begunstigd lid van de Germaansche SS in Nederland, van de Waffen-SS en van de

▲ Huizen van architect Willem Duyff jr. uit 1941 aan de Griftkade 1-5. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

▼ Bouwwerkzaamheden aan de Zilvergeldstraat in Pijlsweerd, begin jaren veertig. Peter van der Wart en Jan le Clercq ontwierpen hier woningen. [FOTO VAN VLIET, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

WA (de Weerbaarheidsafdeling van de NSB). Hij voerde allerlei opdrachten uit voor de bezetter, zoals de verbouwing van een school aan de Oude Kerkstraat tot een *Deutsche Schule*. Vanaf 1942 was Quéré bovendien NSB-wethouder Publieke Werken van de stad Utrecht. Met zijn tweede (Duitse) vrouw vluchtte hij in 1944 naar Duitsland, maar werd alsnog gearresteerd toen hij in 1945 Nederland probeerde binnen te komen. Hij werd geïnterneerd in kamp Rhijnauwen en in De Bilt en Amersfoort. In 1947 werd Charles Quéré veroordeeld tot zeven jaar gevangenisstraf en ontzet uit het passief en actief kiesrecht. Ook kreeg hij een verbod op het dienen bij de gewapende macht en op werk bij overheid of semioverheid.⁶

Bernardus Oosterom werd veroordeeld vanwege zijn lidmaatschap van de NSB en de Germaansche SS, het colporteren voor *Volk en Vaderland*, zijn werk als buurtschaps-hoofd voor de Nederlandsche Volksdienst (NVD) en zijn rol als adviseur van het Nederlandsch Arbeids Front. De opgelegde straf behelsde internering met aftrek van voorinternering (in kamp Rhijnauwen), verbeurdverklaring tot duizend gulden, ontzetting uit het kiesrecht en uit het recht van het bekleden van ambten. Oosterom leed aan de ziekte van Basedow. Zijn advocaat beargumenteerde dat zijn cliënt 'onder invloed van plotseling optredende emoties neiging tot impulsieve handelingen [heeft], waar hij dan direct weer spijt van heeft'. Hij zou begunstigd lid van de Germaansche SS zijn geworden omdat hij dan een abonnement op het blad *Hamer* kreeg. 'Vond hij zoo'n aardig blad'. Oosterom werkte niet mee aan de verbeurdverklaring, die uiteindelijk slechts gedeeltelijk geëffectueerd werd aangezien hij in 1952 overleed en zijn vrouw daarna geen bron van inkomsten had.

Andere veroordeelde architecten

Behalve Quéré en Oosterom stonden er nog vijf in Utrecht werkzame architecten op de lijst van de Eerraad. Twee van hen, Henri van Vreeswijk en Gerrit de Kluijver, zijn al besproken door David Keuning in *Bouwkunst en de Nieuwe Orde* (2017). We kijken daarom nu naar de overige drie: Albert-Jan Feberwee, Christiaan Stoffels en Gerrit Aling.⁷ Albert-Jan Feberwee (1896-1977) had de Ambachtsschool in Amersfoort doorlopen en was in 1924 als architect in Groningen begonnen.⁸ Daar ontwierp hij niet alleen Hotel Hofman en een manege in Haren, maar ook vele woningen in expressionistische stijl. Met zijn tweede (Duitse) vrouw verhuisde Feberwee eind 1936 naar Hilversum, waar zij Architectenbureau Feberwee-Rauch bestierden. In 1937 begon hij een architectenbureau met Frans Klein (1907-1973), dat zou bestaan tot 1947. Bureau Feberwee-Klein ontwierp bijvoorbeeld de Machinefabriek Houttuin aan de Sophialaan in Utrecht. Albert-Jan Feberwee's belangrijkste werk uit deze periode is het flatgebouw aan de

Biltstraat 62-68 in Utrecht, opgeleverd begin 1941 en kort daarna deels geconfisqueerd door de *Kriegsmarine*.⁹

In de oorlog werd Feberwee lid van de NSB, van de gemotoriseerde WA (waar hij de rang van vaandrig bekleedde), van het Technisch Gilde (TG) en het Nederlandsch Architecten Gilde (NAG). Feberwee was in 1941 verantwoordelijk voor de verbouwing van het Kringhuis van de NSB in Hilversum. Ook fungeerde hij als tussenpersoon voor het Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen wat betreft in beslag genomen Joods bezit. Na Dolle Dinsdag vertrokken Feberwee en zijn vrouw naar Düsseldorf, waar ze echter niet geraakten vanwege de oorlogshandelingen. Feberwee bood zich in Hummelo en Drempt aan als opzichter voor *Organisation Todt* ten dienste van de bunkerbouw en de aanleg van wegversperringen. In mei 1945 volgde zijn arrestatie, berechting en veroordeling. Feberwee werd geïnterneerd voor tweeënhalf jaar en ontzet uit het kiesrecht. Zijn vermogen werd verbeurd verklaard, afgezien van dat wat zijn beroep als architect diende.

Een andere architect, Gerrit Aling (1915-2002), werd schuldig bevonden aan het verlenen van hulp aan de vijand. Hij had gewerkt voor N.V. Volkshuisvesting en de Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap en had Quéré gedurende enkele weken geassisteerd. Ook was Aling werkzaam geweest in Duitsland en bij de *Festungsbaustelle* in Bloemendaal. Verder was hij lid van de NSB, de NVD, het TG, het NAG, de Cultuurkamer en het Arbeidsfront geweest. De opgelegde straf behelsde internering gedurende een jaar en drie maanden, ontzetting uit het kiesrecht en beheer over het vermogen. Aling werd gedetineerd in Rhijnauwen.

Tot slot Christiaan Stoffels (1879-1966), opgeleid aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen in Rotterdam en sinds 1919 als zelfstandig architect gevestigd in Utrecht. Een bekend ontwerp van hem is het hervormde wijkgebouw (met conciërgewoning en bovenwoningen) op de hoek van de Croeselaan en de Rijnlaan. Verder realiseerde hij in de jaren twintig en dertig kantoren, winkelhuizen en bovenwoningen aan de Springweg, de Oudegracht en de

Heeft Charles Quéré een eigen tekenkamer in kamp Rhijnauwen?

Bonafide architecten protesteren bij drie ministers

De secretaris van de Bond van Ned. Architecten (B.N.A.) afd. Utrecht heeft, mede namens de Utr. Federatie van Fairsoms Ver. in de bouwbedrijven aan de ministers van Justitie, Wederopbouw en O. K. en W. een telegram verzonden van de volgende inhoud:

Op 21 Mei jl. heeft Charles L. Quéré, architect, onderhands besteed het verbouwen van een woonhuis tot garage en woonhuis te Maarssen voor rekening van de heer L. van Holland te Maarssen. Genoemde Quéré, was actief lid v. d. N.S.B. en in deze hoedanigheid, hoewel geen inwoner van de gemeente, Weth. van Utrecht tijdens de bezetting. Thans is hij nog gedetineerd in het kamp „Rhijnauwen“. Het zal U duidelijk zijn, dat onze organisaties in hoge mate verwonderd waren, toen zij van bovengenoemde opdracht kennis namen. Zij hebben het bestuurslid, de heer Wynstra te Maarssen verzocht ter zake te informeren en daarbij bleek, dat de mededelingen omtrent deze opdracht op waarheid berusten. De heer van Holland vervoert dagelijks geïnterneerden van „Rhijnauwen“ naar diverse werkgelegenheden en kwam daardoor in aanraking met de kamp-

beaalt het normale honorarium, waarvan Quéré een tiende gedeelte ontvangt, terwijl het restant aan het kamp ten goede komt, althans aan een of andere instantie. Voor de uitvoering van deze opdracht wordt Q. onder bewaking gehaald en gebracht. Dit alles heeft plaatsgevonden vóór 31 Mei 1947. Q. heeft zijn tekenkamer in het kamp. Reeds eerder heeft zich een dergelijk geval voorgedaan in dier voege, dat van Quéré's diensten gebruik is gemaakt bij de restauratie van het kerkje in het Fort „Blauwkapel“. J. G. M. Leeuwenberg (B.N.A.) heeft hieromtrent een bespreking gehad met de kampcommandant van gemeld Fort, doch waar dit kerkje in het kamp lag, het werk van geringe omvang was en door geïnterneerden werd uitgevoerd, hebben wij deze zaak verder laten rusten. Dit was echter ook al minder aangenaam voor de bonafide architecten, die vrijwel geen werk hebben. Thans echter dreigt deze onjuistheid groter en ernstiger vormen aan te nemen, nu grotere objecten aan Q. worden opgedragen. Ons is nl. ook medegedeeld, dat Q. voor N.V. Jongerius te Jutphaas, plannen ontwerpt voor de uitbreiding voor het hoofdkantoor, garage's en werkplaatsen te Ouderrijn. Vermoedelijk zal bij nader onderzoek nog wel meer aan het licht komen. Wij vertrouwen dat U. Excellentie, het met ons eens zult zijn, dat hier terecht van een misstand wordt gesproken, waaraan ten spoedigste een einde moet komen.

- < Willem de Zwijgerkerk, ontworpen door Charles Quéré. Ironisch genoeg staat het monument voor de oorlogsslachtoffers in Tuindorp naast de kerk van deze NSB-architect. [M.L. EN W.M.P.A. BAKX, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ↳ Ophef over de tekenkamer die Charles Quéré had in kamp Rhijnauwen, juni 1947. [UTRECHTSCH NIEUWSBLAD, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- > Flatgebouw aan de Biltstraat 62-68 door Albert-Jan Feberwee, eind 1940. [UTRECHTS PERSBUREAU, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

Mariaplaats. Ook ontwierp hij de kapokfabriek aan de Jutfaseweg en het Stichts Asyl voor Dieren aan het Houtensepad. Vanaf 1941 werkte Stoffels als architect voor de Gebouwendienst der NSB. In die hoedanigheid ontwierp hij in 1942 een dagverblijf voor de NSB aan de 1e Korte Baanstraat 8 en verbouwde hij in 1941 het pand Maliebaan 27, een NSB-kantoor voor ledenregistratie. Hij was geen leidend lid van de NSB, wat ook onmogelijk was vanwege zijn hardhorendheid. Wel was hij lid van het TG, het NAG, de NVD en de Kultuurkamer. Architect Jan Cornelis de Haas (1898-1960) gaf Stoffels na de oorlog aan. 'In de Architectenwereld stond hij niet gunstig aangeschreven. Er werd van hem vermoed dat hij onder de markt werkte'. Buren noemden hem vriendelijk en hulpvaardig, weinig op voorgrond tredend. Een officier-fiscaal typeerde Stoffels als: 'een man, die het niet ver gehaald heeft in zijn leven. Daardoor natuurlijk NSB lid geworden. Was niet actief of fanatiek'. Tenslotte een verklaring van jhr. dr. B.M. de Jonge van Ellemeit, rijksarchivaris en Kerkmeester van de Nicolaïkerk: 'De man was uitgesproken NSBer, maar ik heb zeer bepaald den indruk gekregen, dat hij zulks alleszins bona fide was, hij heeft op mij den indruk steeds gemaakt van een erroneusen idealist'. Stoffels werd ingesloten in het bewaringskamp in Nieuwersluis en daarna geïnterneerd in Amersfoort. In september 1946 werd hij vrijgelaten; hij was een 'licht geval'. In het kader van de verbeurdverklaring moest Stoffels duizend gulden boete betalen.

Conclusie

Het Utrechtse bouwbedrijf viel inderdaad goeddeels stil tijdens de Tweede Wereldoorlog, en dat gebeurde al in 1941, het jaar voordat de bouwstop werd afgekondigd. Op basis van de inventarisatie van bouwtekeningen weten we dat de meeste nieuwbouwprojecten in de jaren daarvoor werden aangevraagd in de gemeente Zuilen en de wijken Oog en Al en Pijlsweerd. Vijf architecten waren samen goed voor zeventig procent van de woningbouw in de onderzochte periode. En zeven archi-

tecten die in de jaren 1937-1945 in Utrecht werkzaam waren, zijn na de bevrijding bestraft vanwege hun relatie met de NSB en/of de bezetter. Nader onderzoek zou antwoord kunnen geven op de vraag hoe

overige in Utrecht werkzame architecten tijdens de bezetting in hun levensonderhoud voorzagen, zoals degenen die zich actief tegen lidmaatschap van de Kultuurkamer verzetten, onder wie Gerrit Rietveld.

Noten

- 1 Dit artikel is gebaseerd op: Sandra Schruijer, *Utrechtse architecten in de Tweede Wereldoorlog: Relatie tot de bezetter en invloed op hun praktijk als architect*. (Universiteit Utrecht 2022).
- 2 Go Bruens, *Woningbouw in de binnenstad van Utrecht tussen 1930 en 1940 De rol van de gemeente en bouwondernemers in de praktijk* (masterscriptie Universiteit van Amsterdam 2013). Verder zijn voor de inleiding geraadpleegd: R. Blijstra, 'Utrecht in de twintigste eeuw', *Jaarboek Oud Utrecht* (1972) p. 188-213 en Jan van Miert (red.) *Een gewone stad in een bijzondere tijd - Utrecht 1940-1945* (Utrecht 1995).
- 3 Het Utrechts Archief, Bouwdossiers; 1937: 284 dossiers, 1938: 268 dossiers, 1939: 239 dossiers, 1940: 133 dossiers, 1941: 126 dossiers, 1942: 45 dossiers, 1943: 46 dossiers, 1944: 25 dossiers, 1945: 23 dossiers.
- 4 Gegevens over de architecten zijn achterhaald via Het Utrechts Archief en Delpher.
- 5 Hiervoor zijn verschillende dossiers geraadpleegd van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) en het Nederlands Beheers Instituut (NBI). Oosterom: CABR inv.nrs. 9795 en 55064, NBI inv.nr. 138075; Feberwee: CABR inv.nrs. 20507 en 2.09.09 94209; Stoffels: CABR inv.nrs. 97187 en 111260; Aling: NBI inv.nr. 27662.
- 6 Zie verder David Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde: Collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950* (Amsterdam 2017).
- 7 Gerrit Olij (Utrecht), Eduard Wienecke (Bilthoven) en Pieter Ebeling (Zeist) stonden ook op de lijst van de Eerraad van de Architectuur. Zij hebben echter niet als architect in Utrecht gewerkt in de jaren 1937-1945.
- 8 Sandra Schruijer, *Het leven en werk van de architect Albert Jan Feberwee (1896-1977)* (masterscriptie Universiteit Utrecht 2022, momenteel in bewerking tot een biografie).
- 9 Arjan den Boer, *Vergeten gebouwen in Utrecht 1850-1940* (Utrecht 2020) p. 178-183.

Viering Utrecht 900 jaar stad

De viering van 900 jaar stadsrechten kan bijna geen Utrechter zijn ontgaan. Vooral vanaf juni was 2022 een druk jaar op historisch gebied. Onder de motto's 'Stad zonder muren' en 'Gekomen om te blijven' waren er tentoonstellingen in soorten en maten, concerten in vele smaken en verschenen er boeken voor jong en oud. Door de stad hingen posters van 900 Utrechtse en de lokale historische kennis werd in quizvorm getest. Wat hebben de vele activiteiten zoal opgeleverd?

Ronald Rommes is historicus en tot eind dit jaar projectadviseur bij het K.F. Hein Fonds. Hij maakt deel uit van de redactie van het Jaarboek Oud-Utrecht.

2022 was een jaar van vele vieringen en herdenkingen. Provinciebreed werd stilgestaan bij 900 jaar waterbeheersing, 500 jaar Paus Adrianus en het Rampjaar 1672 (350 jaar geleden), terwijl de gemeentes Utrecht (900 jaar) en Woerden (650 jaar) het verkrijgen van hun stadsrechten vierden. Aan de vieringen en herdenkingen verbonden tentoonstellingen waren er in onder andere Het Utrechts Archief, Centraal Museum, Museum

Catharijneconvent, Stadsmuseum Woerden ('Water in de kunst'), de Broederschapshuisjes in Vleuten en in Kasteel Amerongen en Slot Zuylen.

Kunst en muziek

Bij de viering van Utrecht 900 stond de gedachte centraal dat 'alle' Utrechtse er aan zouden kunnen meedoen. Onder het motto 'stad zonder muren' moesten diversiteit en nieuwe ontmoetingen worden gestimuleerd. De gemeente stelde hiervoor enkele miljoenen euro's beschikbaar, verdeeld over drie subsidierondes, waarbij de aanvragers in de derde subsidieronde er bekaaid vanaf kwamen omdat er nog maar weinig budget

resterde. Wellicht vanwege de subsidiemogelijkheden knoopten reeds geplande initiatieven in de stad aan bij het bredere thema van Utrecht 900, bijvoorbeeld festivals als *Come Alive* en het internationale korenfestival *Leading Voices*. Speciaal voor Utrecht 900 zijn ook verschillende kunstwerken gemaakt, zoals *Panorama Utrecht*, een lichtsculptuur van Jaco Schilp die in oktober te zien was op het Stationsplein. Ook op muziekgebied gebeurde er veel. Zo vond op 11 september in de Geertkerk de wereldpremière plaats van *Utrecht Magnificat*, geschreven door de Utrechtse componiste Monique Krüs. Muziek en de Utrechtse geschiedenis werden op een bijzondere wijze verbonden in de stadsopera *Trijn* over Trijn van Leemput, in juni vier maal uitgevoerd in TivoliVredenburg. In juli was het festival *Het wonder van Sint-Maarten - de gelukkige stad*, een samenwerking van de Universiteit Utrecht en de Gregoriusfundatie met het Gregoriaans Koor Utrecht. De bijbehorende tentoonstelling *De gelukkige stad* was twee maanden te zien in de Domkerk. Deze kerk neemt ook altijd deel aan Kerken Kijken Utrecht, dat zich in 2022 uiteraard ook verbond met de viering van 900 jaar stadsrechten. Later kon men er de tentoonstelling *350 jaar Rampjaar 1672 en de Domkerk* zien.

Bespreking

< 900 portretten van Utrechters, 'Gekomen om te blijven'.

GEMEENTE UTRECHT / KOEN PETERS.

✓ De kelders van Paleis Lofen, geopend op 2 juni 2022.

JELMER DE HAAS

✓ Tentoonstelling *De gezonde stad* in het Centraal Museum.

ROBERT OOSTERBROEK

Tentoonstellingen en publicatie

DOMunder slaagde er met behulp van partners in een ondergrondse verbinding te maken tussen de kelders van het voormalige Paleis Lofen, waar in 1122 de stadsrechten werden verleend. Bijzonder is dat er inmiddels rond Lofen en het historische Domplein een 'community' is opgezet van geïnteresseerde burgers om samen plannen te ontwikkelen voor de beleefbaarheid van dit erfgoed. Precies op tijd, bij de start van de grote Utrecht 900-vieringen op 2 juni, werd de Paleis Lofen Experience gepresenteerd. Een dag eerder opende in het Centraal Museum de tentoonstelling *De gezonde stad*, ook in het kader van Utrecht 900. Centrale lijn was de zoektocht naar gezond stedelijk leven door de eeuwen heen. Tot in de 19e eeuw volgde men overwegend de antieke gezondheidsleer, met als kerngedachte dat het lichaam uit vier lichaams-sappen bestond. Wanneer de balans tussen de lichaamssappen verstoord raakte, werd je ziek. Om dat te voorkomen werden stank en straatvervuiling tegengegaan. Het thema past goed in een tijd waarin woningbouwplannen van de gemeente Utrecht samengaan met ideeën (of is het marketing?) over gezond stedelijk leven. De tentoonstelling liet zien dat verrassend veel aspecten van de gezonde stad van de toekomst eigenlijk al oud zijn, zoals een circulaire economie, aandacht voor brandveiligheid en schoon water. Op 2 juni opende de tentoonstelling *Gekomen om te blijven* in Het Utrechts Archief. Met dezelfde titel schreven archivaris Kaj van Vliet en architectuurhistorica Bettina van Santen het boek *Gekomen om te blijven. 900 jaar Utrecht*, dat aangevuld is met biografische schetsen van mensen die in de loop van de eeuwen in Utrecht hebben gewoond. Daar zitten opmerkelijke portretten bij, maar helaas is onduidelijk wie deze portretten heeft uitgekozen en waarop de keuze is gebaseerd. Een inhoudelijke toelichting op dit punt was welkom geweest. Hoewel het over migranten zou gaan, zijn er opvallend genoeg ook enkele portretten opgenomen van geboren Utrechters.

De biografisch portretten zijn mede gebaseerd op het werk van studenten Geschiedenis van de Universiteit Utrecht, als onderdeel van een project om de levensschetsen van 900 Utrechters te presenteren. Verspreid door de stad hangen posters waarop deze mensen te zien zijn en waarop een QR-code verwijst naar gesproken portretten op www.gekomenomteblijven.nl. Dit project werd opgezet door stichting De duvel en z'n ouwe moeder.

In het boek *Gekomen om te blijven. 900 jaar Utrecht* nemen Bettina van Santen en Kaj van Vliet de lezer mee door een aantal chronologische hoofdstukken rond bepaalde jaartallen. De hoofdstukken hebben thema's meegekregen als 'Keizers, kloosterlingen en lombarden' en 'Regenten en revolutionairen', en het boek eindigt met 'Vinex-pioniers en stathouders'. In sommige hoofdstukken overheerst de algemene stadsgeschiedenis, in andere de bouwgeschiedenis, maar overal is de komst van nieuwkomers in de tekst verwerkt. De meeste informatie daarover komt van bestaande historische publicaties en websites. Het boek geeft vooral een wat anekdotisch overzicht, met een aardige mix van bekende en minder bekende nieuwe Utrechters, binnen het kader van 900 jaar stadsontwikkeling (en de voorafgaande periode, zoals beschreven in de proloog). Dat een meer systematische of theoretische beschouwing van de migratie achterwege ontbreekt, is verdedigbaar omdat het niet goed past binnen het gekozen concept. Wel had de komst van de migranten soms wat meer geproblematiseerd kunnen worden. Zo was de taalstrijd binnen de Lutherse Kerk

in de 18e eeuw een mooi thema geweest omdat recente nieuwkomers en nazaten van eerdere migranten daar tegenover elkaar kwamen te staan.

Strip- en kinderboek

Een geheel andere benadering van Utrecht 900 biedt *1122. Een Utrechtse familiechroniek* van het Utrechtse collectief De Inktpot. Hier is gekozen voor een stripboek, zeg maar in de traditie van Asterix, Erik de Noorman en

andere striphelden. In dit geval is er een hoofdrol voor leden van de familie De Vries, ook wel bekend als De Frese, een geslacht dat een belangrijke rol speelde in het middeleeuwse Utrecht tot begin 14e eeuw. Het verhaal begint met een fictieve Friese zouthandelaar wiens zoon een Utrechtse vrouw huwt en die zo stamvader zou zijn geworden van dit geslacht, dat zich over de generaties opwerkte naar de top van de Utrechtse samenleving.

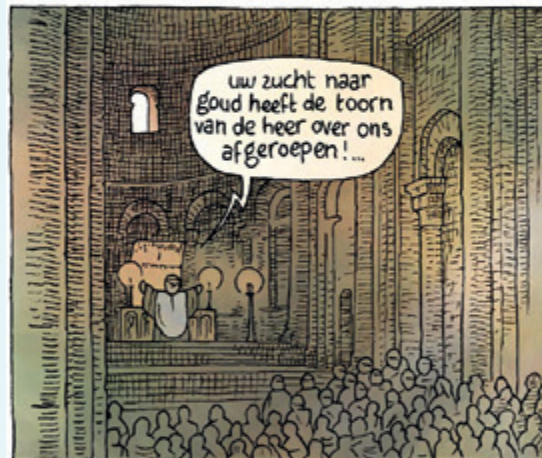
Soms was het nodig om een brug te slaan naar het heden om zaken wat begrijpelijker te maken voor de lezer. Ook heeft men zich de nodige dichterlijke vrijheid gepermitteerd. Opvallend aan het stripboek is dat de lotgevallen van de hoofdpersoon van ieder van de zeven hoofdstukken in geheel andere stijl zijn getekend, door verschillende tekenaars. Dat is verhelderend en verwarrend tegelijk, en iedere lezer zal een eigen voorkeur hebben. Zowel voor- als achterin het boek is een verantwoording te vinden waaruit blijkt dat de makers niet over één nacht ijs zijn gegaan.

Van weer een ander kaliber is *De spoken van het stadhuis en andere Utrechtse verhalen*, samengesteld door Koos en Mathijs Meinderts. Dit kinderboek werd uitgegeven door Stichting Kinderfonds Kiwanis Utrecht. Een bonte verzameling schrijvers is gevonden om ieder een verhaal over een Utrechtse locatie te schrijven, van Vincent Bijlo tot Anna Woltz, maar bijvoorbeeld ook wetenschapsjournalist Govert Schilling schreef mee. Via het Domplein en Sterrenwacht Sonnenborgh tot Kanaleiland en Slot Zuylen wordt als het ware een reis gemaakt door de Utrechtse geschiedenis. Elk van de twintig locaties wordt eerst gepresenteerd met inhoudelijke informatie, waarna een kort fictieverhaal volgt. Zo is er voor alle leeftijden wel iets te vinden in dit boek. In samenwerking met Bibliotheek Utrecht, Gilde Utrecht en andere partners is een educatieproject aan het boek verbonden, waaraan circa vijftig Utrechtse basisscholen meedoen. Schrijvers bezochten klassen, er waren rondleidingen op locaties uit het boek en er is een schrijfwedstrijd gehouden.

Verhaal (her)verteld

2022 was dus, zeker vanaf juni, een druk jaar op historisch gebied. Er vonden veel activiteiten plaats die volledig of zijdelings verbonden waren met het thema Utrecht 900. De focus lag vooral op het verbinden van mensen en op het betrekken van meer Utrechters bij de geschiedenis en het erfgoed van de stad. Dat is deels gelukt, zoals de deelname van tientallen scholen aan het educatieproject rond *De spoken van het stadhuis* laat zien. Daarmee is geïnvesteerd in de historische interesse van de jongste generatie.

De ogenschijnlijk wat tegenvallende deelname aan de *Groate Utreg Kwis* laat echter zien dat het moeilijk is om werkelijk veel mensen te betrekken bij de historische kennisdeling over de stad. Goed dat er verder aandacht was voor de migranten die naar Utrecht kwamen en voor gezond stedelijk leven, maar ook hier was vooral sprake van kennisdeling, niet zozeer van nieuwe kennisverwerving over de stadsgeschiedenis. Kortom, (her)vertellen van het verhaal van de stad stond centraal in 2022.

▲ 'Hendrik, 1173' door Niels Bongers uit het stripboek *1122. Een Utrechtse familiechroniek*. [DE INKTPOT / WWW.NIELSBONGERS.NL](https://www.nielsbongers.nl)

▼ Uitvoering van de stadsopera *Trijn* in TivoliVredenburg. [ANNA VAN KOOLJ](#)

< 'Het einde van de Vredenburg' door Annette Fienieg uit *De spoken van het stadhuis*. [STICHTING KINDERFONDS KIWANIS UTRECHT](#)

> Omslag van het boek *Gekomen om te blijven. 900 jaar Utrecht*. [WBOOKS](#)

Standaardwerk historie Maarssen

Met de uitgave van *Canon van Maarssen en omliggende kernen* viert de Historische Kring Maarssen dit jaar zijn 50-jarig bestaan. Ruim twintig auteurs en een stevige redactie werkten mee aan een omvangrijk en rijk geïllustreerd boek dat ongetwijfeld voor de komende decennia hét standaardwerk zal zijn over de geschiedenis van het Vechtdorp Maarssen en de aangrenzende kernen Oud-Zuilen, Oud-Maarsseveen, Tienhoven en Molenpolder. De vijftig 'vensters' of hoofdstukken zijn gegroepeerd rond voor een specifiek tijdvak kenmerkende thema's: tot het jaar 1000 ontstaan veenlandschap en eerste bewoning, 1000-1500 ontginningen en strijd om het land, 1500-1700 godsdienstvormingen en lustoord van buitenplaatsen, 1700-1800 burgers en bestuurlijke ontwikkelingen, 1800-1900 publieke voorzieningen en privé-initiatieven, 1900-1950 industriële ontwikkeling (Maarssen gold enige tijd als 'het Ruhrgebied van Nederland'), crisis, oorlog en herstel, 1950-2011 ontsluiting en expansie. Geen apart hoofdstuk kreeg, maar alom aanwezig is de Vecht, de ruggengraat van de nieuwe gemeente Stichtse Vecht waar Maarssen in 2011 in opging.

Carlo de Meijer e.a., *Canon van Maarssen en omliggende kernen. Geschiedenis van het gebied en de bewoners*. Maarssen, Historische Kring Maarssen, 2022. ISBN 978-90-90357-55-3. 424 blz., € 25,00 bij o.a. Bruna Maarssen, Van Kralingen Breukelen, Vechtstreekmuseum Maarssen en Streekmuseum VredeGoed Tienhoven.

Staalkaart religieus erfgoed

Casper Staal, oud-conservator van Museum Catharijneconvent (1978-2009) en oud-redacteur van dit tijdschrift, nam dit jaar, op zijn 75e, afscheid als secretaris van de Stichting Religieus Erfgoed. Dat was aanleiding voor een 'vriendenbundel' waaraan vijftien auteurs bijdroegen. Wat dit liber amicorum, anders dan vaak het geval is bij zulke gelegenheidsuitgaven, ook voor een breder publiek interessant maakt, is de samenhang tussen de artikelen. Op één of twee na handelen ze over (Utrechts) katholieke geschiedenis en katholiek erfgoed. Verschillende auteurs verbinden hun onderwerp aan leven en werk van Casper Staal waardoor de bundel ook een staalkaart biedt van waar een conservator religieus erfgoed zich zoal mee bezighoudt.

Twee hoogtijperiodes in de Nederlandse katholieke geschiedenis - de middeleeuwen en het Rijke Roomse Leven (pakweg 1860-1960) - leveren materiaal voor meerdere bijdragen. De twee artikelen over het conflict tussen bisschop Godebald en keizer Hendrik IV in 1122 overlappen elkaar te veel en ook in de drie interessante bijdragen waarin de neogotiek centraal staat, had een strengere redactie herhalingen kunnen voorkomen.

Ton Meijers en Arnold Smeets (redactie), *Utrechtse Staaltjes. Vriendenbundel aangeboden aan Casper Staal ter gelegenheid van zijn 75-jarige leeftijd*. Utrecht, Stichting Utrechts Religieus Erfgoed, 2022. ISBN 978-94-03672-16-8. 188 blz., € 19,95 (excl. porto) via www.utrechtsreligieuserfgoed.nl > projecten.

Honderd jaar Bonifatiuscollege

Een jubileumboek van een instituut is extra geslaagd als het ook lezers boeit die zelf niet bij dat instituut betrokken waren. De uitgave over honderd jaar 'Boni',

zoals de koosnaam voor het Utrechtse St. Bonifatiuscollege luidt, is zo'n boek. Het vertelt het verhaal van één middelbare school, maar tegelijkertijd dat van honderd jaar veranderende gezagsverhoudingen, verzuiling en ontzuiling, onderwijsvernieuwing, schoolarchitectuur en een steeds diversere leerlingenpopulatie.

Het Boni was de eerste gemengde katholieke middelbare school in ons land en trok leerlingen uit de stad en ver daarbuiten. Sinds het rectorchap van Henricus Stein (1923-1935) hebben, zo getuigen ook veel (oud-)leerlingen en (oud-)docenten, naast het vakonderwijs culturele ontplooiing en sociale betrokkenheid altijd een grote rol gespeeld en naast een losse omgang met de regels bijgedragen aan het speciale 'Boni-gevoel'.

Door voor de dragende hoofdstukken over heden en verleden oud-Bonifanten te vragen die ruimschoots hun sporen in de journalistiek verdiend hebben (zoals Ad van Liempt, Henny de Vos en Astrid de Bruijn) is *Méér dan een school* een zeer leesbaar boek geworden. Hun bijdragen worden omkransd met portretten van markante Bonifanten (onder wie veel sporters), Bonistellen en prominente docenten, hoofdstukken over het schoolblad *Stemmen*, over kunst, toneel, muziek, foto reportages, anekdotes en heel veel beeldmateriaal.

Ton Grubbel (projectleider) en Gerard Veerkamp (eindredactie), *Méér dan een school. BONI 100 jaar. St. Bonifatiuscollege 1922-2022*. Utrecht, St. Bonifatiuscollege, 2022. 360 blz., € 22,50 (incl. porto) via <https://probook.nl/boekwinkel/Bonifatiuscollege/>.

De Reformatie in Amerongen

Aan de zoom van de Utrechtse Heuvelrug en de oevers van de Nederrijn ontwikkelde Amerongen zich al vroeg tot een nederzetting van enig belang. Zowel de Domproost als de abdij van Deutz hadden er een domeinhof. Op deze strategische plek verrees een stenen huis, de voorloper van Kasteel Amerongen, en in de omgeving ontstonden meer kastelen. Tweemaal werd de rust ruw verstoord. In 1585 werden het dorp en de beide kerken grotendeels verwoest door de Spaanse troepen. In het Rampjaar 1672-73 waren het de Fransen die er ernstig huishielden.

In elf artikelen neemt Leonard Schreuders deze historie onder de loep, waarbij zijn aandacht vooral uitgaat naar veranderingen na de Reformatie. Enkele stukken verschenen eerder in de tijdschriften van de Historische Vereniging Leersum en de Heemkundige Stichting Amerongen. Voor zijn onderzoek maakt Schreuders veelvuldig gebruik van archiefbronnen, wat veel nieuw materiaal oplevert. De interpretatie daarvan is echter niet altijd gelukkig en het ontbreekt de auteur aan (literatuur)kennis. Zo zou het kapittel van Sint-Pieter eind 10e eeuw in bezit zijn gekomen van een van de Amerongse kerken, maar dat gebeurde pas in 1217. Ook wordt de verbetering van de Lekdijk rond 1234 toegeschreven aan graaf Floris V in plaats van Floris IV. Een goede redactie had de auteur bij deze eigen uitgave voor talrijke missers kunnen behoeden. KVV

Leonard H. Schreuders, *Roomse Buren en Gereformeerde Heerlijkheid in Amerongen*. Eigen uitgave, 2022. ISBN 978-94-93303-01-0. 148 blz., € 13,00 (incl. porto) door overmaking van dit bedrag op NL28-INGB-0657610046.

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

LISMAN
EN
LISMAN
BOUW & VASTGOED

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • secretariaat@lisman.eu • +31 (0) 30 69 5 66 44

ECHT UTRECHTS KINDERBOEK

20 verhalen over 20 plekken
door bekende Utrechtse kinderboekenschrijvers
Ter ere van 900 jaar Utrecht in 2022

€17⁹⁵

Koop
het boek en
steun kinderen
in Utrecht!

Van Oudegracht tot Spoorwegmuseum,
en van Galgenwaard tot Leidsche Rijn

SAMEN
MAKEN
WE HET
WAAR!

Nummers nabestellen
of andere publicaties
van Oud-Utrecht
bestellen?

oud-utrecht.nl/webwinkel

W BOOKS

Voor de
liefhebber
van geschiedenis
en kunst

900 JAAR UTRECHT

Dit boek vertelt de 900-jarige geschiedenis van Utrecht aan de hand van de mensen die er kwamen wonen – voor werk, studie, geloof of liefde. Wat bewoog nieuwkomers om zich in Utrecht te vestigen en er te blijven? Waar gingen zij wonen en hoe veranderden zij het straatbeeld?

Doorspekt met korte biografieën en talrijke afbeeldingen, omarmt *Gekomen om te blijven - 900 jaar Utrecht* de historische mengelmoes van nieuwkomers die Utrecht hebben gemaakt tot de bloeiende stad van vandaag.

Uitvoering: gebonden | ISBN 978 94 625 8490 7

Formaat: 24 x 31 cm | Aantal pagina's: 160

€ 24,95

Nu in de boekhandel
Bestel via www.wbooks.com
of bel 038 - 467 34 00

8 719327 750711